आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research And Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. IV No. II

March, 1982

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

Social Welfare and Sports Department

Resolution No. TRI-1081/32689/D-XXX

Mantralaya Annexe, Bombay-400 032, dated 26th November 1981

Read.--Letter No. TRI/TRG-GEN/81-82/D-III/1423, dated 6th August 1981.

Resolution.—The main function of the Tribal Research and Training Institute, Pune is to impart training conducting suitable training programmes for the officials and non-officials working in the field of tribal development is an eminent role of the Institute. The training programmes conducted by the Institute plays a vital role in creating the awareness among the tribal people and also making the Tribal Sub-Plan machinery well equipped. At present following training programmes are conducted by the Institute :—

(1) Tribal Youth Training Programme.

(2) Administrative Training for officers and officials working in Tribal Development Corporation.

(3) Training Programme for forest personnel.

(4) Training Programme for Extension Officers.

(5) Training Programmes for officebearers of Adivasi Co-operative Societies.

(6) Training Programme for Balwadi Teachers.

(7) Training Programme for Head Masters, Superintendents and teachers working in Ashram Schools.

2. The above programmes except at Serial Nos. (1) and (2) are undertaken by the Institute on its own. For those at Serial Nos. (1) and (2) every year the Institute approaches Government for approval and financial sanction.

3. To have consistency while preparing the calender of training programmes for the entire year, the question of according administrative approval to above two training programmes was under consideration of Government. Government is now pleased to grant administrative approval to the following two training programmes :—

(1) Tribal Youth Training Programme.

(2) Administrative training for officers and officials working in Tribal Development Corporation.

The expenditure on this account should be debited to the head of account " 288-Social Security and Welfare-C-Welfare of Scheduled Castes and Scheduled Tribes-M-Welfare of Scheduled Tribes ", and should be restricted to the plan ceiling of the Tribal Research and Training Institute.

The resolution issues with the concurrence of the Planning Department/Finance Department *vide* Finance Department un-official Reference No. 1900/EXP-11, dated 10th November 1981.

By order and in the name of the Governor of Maharashtra,

Sd. (N. RAMARAO),

Deputy Secretary to Government.

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the sixth issue of the Bulletin. Besides articles, special news item, Statistics on Primary and Secondary schools in Tribal Sub-Plan Area, recruitment of the backward classes in Government Services and a brief information of few social workers working in the tribal areas of this State, and important Government Resolutions have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government administrators and executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. IV, No. II, March 1982

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training Institute, Pune

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE
Director
Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State
28, Queens Garden, Pune 411 001

Printer : Manager
Government Central Press
Bombay

CONTENTS

	Page
Editorial	
Health and Classification of diseases of the tribals in Maharashtra. *Dr. G. M. Gare*	1
Nutritional status of Tribes in the Indravati river basin .. .. .. *A. P. Gore, Shobha Tilve and Madhav Kulkarni.*	4
Obstetrical Practices among the Bhotia tribals.. *Rajiv Ranjan Prasad and Anup K. Kapoor.*	7
Studies on Ethno-Botony of Maharashtra and Goa. *Dr. V. D. Vartak*	9
Evaluation of Ashram Schools in Maharashtra State. *Dr. P. R. Sirsalkar*	11
The Dhangars of Maharashtra .. .. *P. B. Draxe*	16
Statistics on Tribal Development :	
(*a*) Primary and Secondary schools in Tribal Sub-Plan Area (1979-80).	19
(ब) मागासवर्गीयांच्या राखीव जागा भरतीची सांख्यकी माहिती (१ जानेवारी १९८० पर्यंत)	23
वन विकास महामंडळामार्फत नाशिक जिल्ह्यात कामापोटी अन्नधान्य पुरवठा व मजूर कल्याण योजना. **श्री. द. अ. मरवल्ली**	32
आदिवासींचे शिक्षण—काही प्रश्न .. .. **डॉ. गोविंद गारे**	40
माडियांचे वैशिष्टचपूर्ण सण व त्यांचे महत्त्व .. **रत्नम गोटले**	43
आदिवासी विकास महामंडळाचे आदिवासींच्या विकासातील महत्त्वाचे स्थान. **डी. जे. गेडाम**	44
पाहणी अहवालातील काही निष्कर्ष व शिफारशी ..	51
वृत्त विशेष—	
(अ) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे. ..	52
(ब) आदिवासी कार्यकर्त्यांचा व्यक्ति परिचय	55
(क) सामाजिक संस्था परिचय–सेवाधाम ट्रस्ट, पुणे ..	55

Health and Classification of Diseases of the Tribals in Maharashtra

Dr. G. M. GARE

Director, T. R. & T. I. Pune

THE tribals suffer from many chronic diseases, the most prevalent of which are water-borne. The drinking water supply in many of the tribal areas is very poor. In the hilly regions of Maharashtra, especially in Nashik, Pune, Dhule, Thane and Chandrapur people have to go down the hills to get the water. Even when water is available it is often dirty and contaminated. Consequently, the tribals are easily susceptible to intestinal and skin diseases. Incidence of Diarrhoea, Dysentry, Cholera, Gineaworm is not uncommon. Tuberculosis which is intensified by nutritional deficiency so common among the tribals, is found in the hilly and forest areas. The tribals have not yet developed an immunity and when they come in contact with new diseases they fall an easy prey to them. The incidence of respiratory diseases seem to be more for that reason. Seabies, ring-worm, small-pox, anaemia, veneral diseases are also common in tribal people.

2 It is generally believed that the tribals are adverseto modern medical treatment and that they take to superstitious cures and *Bhagat's* magic formula. The situation in, this behalf is more alarming in primitive and more backward tribes like the Madia Gonds of Bhamragad. Warlis of Talasari and Katkaris. at Kulaba District. The present economic condition also does not permit the tribals to have the nutritious and sufficient

TABLE 1

Diseasewise distribution of patients treated during the first fortnight of February 1977 at Dharni Primary Health Centre, (District Amravati)

Serial No.	Broad classification of diseases	No. of patients treated				
		Males	Females	Children	Total	Percentage
1	2	3	4	5	6	7
1	Skin diseases ..	15	5	16	36	8.8
2	Gastro intestinal diseases	2	..	11	13	3.2
3	Respiratory diseases ..	53	42	43	138	34.0
4	Worm infections ..	..	1	6	7	1.6
5	Injuries and wounds ..	..	2	..	2	0.5
6	Fevers	3	8	5	16	3.9
7	Others	89	37	69	195	48.00
	Total ..	162	95	150	407	100.0
	Percentage ..	39.8	23.3	36.9	100.0	

TABLE II

Diseasewise distribution of patients treated during the second fortnight of January 1977 at Kasa Primary Health Centre (District Thane)

Serial No.	Broad classification of diseases	No. of patients treated				
		Males	Females	Children	Total	Percentage
1	2	3	4	5	6	7
1	Skin diseases ..	3	6	13	22	7.5
2	Gastro intestinal diseases..	14	8	23	45	15.5
3	Respiratory diseases ..	18	9	15	42	14.4
4	Worm infections ..	2	..	9	11	3.8
5	Injuries and wounds ..	7	2	4	13	4.5
6	Fevers	15	4	14	33	11.3
7	Others	45	42	38	125	43.0
	Total ..	104	71	116	291	100.00
	Percentage ..	35.7	24.4	39.9	100.00	

[Contd : on p. 8

Nutritional Status of Tribes in the Indravati River Basin

A. P. GORE, SHOBHA TILVE AND MADHAV KULKARNI
Maharashtra Association for Cultivation of Science, Pune

THE present communication reports findings of an exploratory survey conducted among tribals of Kalchandi and Koraput districts of Orissa, Bastar district of Madhya Pradesh and Chandrapur district of Maharashtra. The study was undertaken as a part of a trekking expedition organised by Lok Biradari, a Welfare Organisation devoted to the cause of tribals and the River Valley Expedition and Research Society of India. Objective of the study was to investigate existing pattern of diet, nutrient intake and health. The work was confined to the villages situated on the banks of the river Indravati.

Materials and Methods

During a typical day's trek of 10 to 12 miles, 2 villages were visited that is, one village every 5 to 6 miles. To begin with villagers were offered medication for common diseases such as maleria through the two paramedical workers in the group. This was followed by token presents such as bidies. This usually broke ice. One or two co-operative families were then interviewed with reference to a prepared schedule Height, weight and arm circumference of co-operative children were measured. Protein and calorie intakes were computed using standard tables. The data were compared with findings of another survey confined to a part of Bastar. Anthropometric measurements of village children were compared with ICMR standard and also with similar measurements on tribal students residing in Government hostels in cities.

General observations

The major tribes living in the area under study are —Pike, Praja or Kond, Muria, Madia, Bhatra, Gond, Halba etc. A typical village consists of about 25 mudwalled thatched houses with 3 or 4 rooms. The houses and surroundings are generally very clean ; decorated walls and artistically carved doors are common. However, arrangement for ventilation is very poor. Kitchen is the last room and quite dark. Smoking is very common among men and the habit can be found in children barely 7 or 8 years of age. Consumption of spirits is common in both sexes. Any important occasion necessarily calls for a liquor purchase (or distillation). Mahua and Sulphi are the common liquors and landa is (rice wine) for festive occasions.

The main occupation is cultivation, either shifting or settled. In the latter case, land holdings are usually very small (below 5 acres). Major crops are cereals like mandia, kosra and rice, pulses like kandul, kolta, kutting and oil seeds like falsi. Gathering of minor forest produce is common. Thus tamarind, mahua, silk cocoons, gums etc. are gathered and sold for cash. Mahua is perhaps the most important single tree for the tribal since it provides food, edible oil as well as liquor. Hunting with bows and arrows is occasional. Among the domestic animals are cows, bullocks, goats and fowl.

Dietary Pattern

Main constitutents of tribal diet are the two cereals-mandia and rice. Mandia is prepared in the form of pej (porridge). Only better off families can afford to eat rice every day. Pulses are consumed only occasionally. On festive days, the menu may include meat, fish, sugared rice, fried vegetables etc. Eggs are generally not eaten but left for hatching. Farm produce often suffices for more than half an year. Roots and tubors of various sorts were mentioned in interviews, as supplementary foods, but only on specific questioning. In any case, they are seasonal and their quanttive share in the total nutrient intake appears to be small. Milk is a rare food item and cows are not milked as a routine. Children are breast-fed for about a year, after which they switch to mandia pej and rice. Orphans are offered cow or goat milk if possible. But in very poor families they are more likely to starve and die. Wet nurses were never mentioned in any of our interviews. Pregnant women or lactating mothers are generally not given any special food. In general diet pattern reflects the fact that tribals are in extremely poor community, so poor indeed that rarely can one afford a woolen blanket in an area where temperature can be as low as 10° C.

The average calorie and protein intakes per nutritional unit were found to be 1,665 kilo calories and 36.01 grams of protein. For comparison, we may note the corresponding values of 1365 kilo calories

and 44.7 grams of protein computed from a survey of about 50 tribal families in Abuzhmar area of Bastar. In this survey, dietary intakes appear to have been recorded by weighment method. Kosra, the staple food in Abuzhmar has a greater protein content than rice or mandia. This might explain the better protein intake. However, the two surveys appear to be in agreement about calories deficiency in tribal diets. As a matter of fact, when intake of each family was examined for, calories and protein adequacy, it was found that in either survey all the protein deficient families were necessarily calorie deficient. There was not a single family which was protein deficient but not caloric deficient. This is in agreement with findings reported elsewhere.

Table 1 describes the diet patterns observed. Note that variety of food items in the Abuzhmar survey is larger than in the Indravati survey. This may perhaps be attributable to the fact that the latter was conducted by interview method entirely.

TABLE 1 (A)

Average daily intake of food items (per nutrition unit)

Indravati Basin Survey

Food Item	Consumption (Gm)	Calories	Proteins (Gm)
Rice ..	147	507	10.0
Mandia ..	338	1,109	24.67
Pulses ..	6	22	1.34
Oil ..	3	27	....
Total ..	....	1,665	36.1

Based on 75 nutritional units.

TABLE 1(*b*)

Average daily intake of food items (per adult)

Abuzhmar Survey

Food Item	Consumption (Gm)	Calories	Proteins (Gm)
Rice ..	160	552	10.88
Kosra ..	420	696	25.50
Pulses ..	.9	30	2.01
Mandia ..	11	36	0.80
Fish (dry) ..	8	23	4.94
Others* ..	47	48	0.56
Total ..	1,385	1,385	44.69

*others include Sulphi, Mahua, Banana, Mango and potato.

It is of interest to compute the intake of various amino acids and compare it with standard requirements. Table 2 gives the average intake of all essential amino acids per nutritional unit. Computations for each family are not included for brevity.

Health and Growth

Dietary deficiencies are generally expected to reflect directly in the health status. It is of interest therefore to examine the morbidity pattern among tribals. We shall quote some findings of the report of a recent general health survey of nearly 4,000 tribals. The authors state that only 23 per cent of the population was found to be in good health while 3 per cent were in poor or very poor state of health. 17 per cent had dental diseases (mainly due to poor personal hygiene), 11 percent were anaemic, 5 per cent suffered from nutritional deficiencies (mainly of the A, D and B complex group.) The authors come to the conclusion that "There are reasons to believe that population of madias is decreasing because of morbid conditions due to malaria, malnutrition and anaemia". Clearly there are no protein deficiency diseases to be found. It might be felt that mere absence of protein deficiency diseases need not be taken as a confirmation of the protein adequacy of the diets, as there might be some unknown adaptive mechanism at work. However, the authors of this report informed us in discussions that they indeed encountered a case of kwashiorkor.

Let us now consider table 3 which summarises our findings on the growth status of village children. It will be noted that around 40 per cent of the children were underweight while practically no one was below the critical limit for height.

TABLE 2

Average daily intake of essential amino acids in grams per nutritional unit

	Lys	Trp	Phe	Net Cys	Thr	Leu	Ile	Val
A ..	1.34	0.54	1.44	1.79	1.36	3.63	2.11	2.57
B ..	1.80	0.41	2.92	1.37	1.29	4.57	2.60	2.75
C ..	0.80	0.25	1.10	1.10	0.50	1.10	0.70	0.80

A=Indravati Basin Survey
B=Abuzhmar Survey
C=Requirements
Source=Who Technical Report Series No. 522 (1973)

This confirms that diets are energy deficient. In contrast, the tribal students living in government financed hostels were well fed (average calorie 2200 and average protein 59 gms) and naturally had attained satisfactory weights in most cases (10 out of 12) while in all cases height was normral.

TABLE 3

Comparison of observed weights and heights of tribal children with ICMR Standards.*

Observed value Expressed as per cent of expected		Weight (frequency)	Height (frequency)
Below 80	..	20	1
80–100	..	25	41
above 100	..	11	14
		56	56

*ICMR Technical Report Series No. 18 (1972).

Difficulties in the measurement of nutrient intake.

There are three well known methods of measuring nutrient intake. (*i*) Questionnaire (24 hour recall) method for assessing individual intake of cooked food, (*ii*) Questionnaire (one week recall) method for assessing of family consumption of uncooked for and (*iii*) weighment method. Of course it is well known that recall methods are inefficient for precise measurement of intake. Generally, it is accepted that they are useful for identification of qualitative dietary pattern. In case of families which buy their food in weekly markets, recall methods may lead to reasonable quantitative estimates to some extent. In our study, it was found that recall methods are even less usefull for assessment of nutrient intake of tribals. To begin with there is the language barrier. Interpreters do not always succeed in conveying the precise meaning of technical questions. Further it is not always easy to motivate the subjects properly and alleviate suspicion. In fact, in some cases the whole village may be deserted even at the sight of the survey team approaching. Even when answers to questions are forthcoming, they are rarely precise enough. In case of children it is difficult to elicit even the names of food items consumed. An interviewer has to be wary of suggesting names as the subject may consent readily, relieved of the need to make an ascertain. Considering these difficulties, it appears preferable to stick to very few villages and conduct the diet survey by weighment method only. But even the weighment method may not reveal the nature of seasonal variation in the diet unless the survey is repeated in various seasons. This will inevitably increase the cost of the study. However, no short cut seem possible.

Tribal medicine

In view of its implications on health, attempt was made to assess the extent of popularity of indigenous medicine among tribals. There is a widespread belief that tribals have considerable knowledge of medicinal herbs and that this traditional empirical medicine is quite effective. It is of course true that some herbs are medically useful. Thus, the creeper Patalgarud has been extensively exploited as a source of a drug for hypertension. However, the knowledge of medicinal herbs can hardly be described as widespread among tribals. Invariably the response to our questions was that only the medicine man, variously called Siraha, Gunia, Pujari etc. (perhaps, one in ten villages) might know bout these things. We were repeatedly told by doctors, public health workers and other knowedgeable in tribal affairs about three things. Firstly, tribal know an effective contraceptive. The fact that among Murias unmarried boys and girls are allowed to cohabit rather freely and still conceptions are rare is offered as a crimumstancial evidence. Secondly it is believed that a cure for bone fractures and certain antivenoms for snake or scorpion bite are also known. The difficulty in verifying these is the lack of cooperation by the medicine men. Often there is a belief that imparting such knowledge to strangers decreases the effectiveness of the cures. On the whole, we conjecture that impact of herbal medicine on tribal health status is marginal. These findings have been corroborated by the report of Kathal and Moghe.

Summary

Tribal diets are found to be deficient in calories but not in essential amino acids. Confirmation is found in the anthropometric measurements as well as morbidity patterns. It is suggested that only weighment method can give reasonably accurate values of dietary intakes in tribals. Recall method is not effective even to identify the different items in diet. It is found that traditional medicine does not play an important role in the life of tribals. Results of two other surveys corroborating these findings are discussed.

□ □ □

Obstetrical Practices Among the Bhotia Tribals

RAJIV RANJAN PRASAD & ANUP K. KAPOOR
Department of Anthropology, University of Delhi, Delhi 110 007

Generally speaking, tribal societies are simple societies. Most tribal communitites lead a life isolated from the main currents of the advanced societies and, hence, also remain deprived of the modern medical services. But diseases occur in all societies, irrespective of the level of its societal development, and each society makes certain provisions for understanding the occurrence of illness and for coping with it. The therapeutical practices of a society are the set of beliefs regarding the ways in which illness can be cured and prevented. In the recent times the study of such beliefs and practices which govern the therapeutic practices of a society, specially of the tribal societies, has acquired significant dimension for understanding the different facets of ethno-medical practices.

During the course of our recent anthropological study among the Bhotia tribals of Central Himalayas, we could gather some very interesting data on the obstetrical practices in the Bhotia society. In what follows and attempt is made to discuss the obstetrical practices in the Bhotia society pertaining to *acute labour pain checking profuse bleeding after the child-birth, stimulating lactic glands in the parturiting mother for the production of milk, etc.*

There have been many instances in the high hills where woman have been raped by the '*Himalayan*' '*Bear*'. As a result the sight of a bear, in the several parts of these Himalayan areas, is very much dreaded by the Himalayan Women-folk. Bhotias, the inhabitants of border-land in U. P., are no exception to such happenings. When the male Bhotias kill a bear during their hunting expeditions, they cut out the penis of the killed bear and preserve it after drying it. The genital of the male bear which becomes stiff and black after drying is known as '*NABH*' of *RICHH-LINGA*'. This '*Nabh*' is used by the Bhotias to relieve the Bhotia women from the severe labour-pain and for the painless delivery of the child.

What Bhotias actually do to relieve the expectant mother from the traumas and *exeruciation* of labour-pain that they ask the brother-in-law of the lady, who should be generally of a minor age, to go into the maternity room with the '*Nabh*' is his fist. The minor boy is instructed to show the lady, crying with labour-pain, only the tip of the '*Nabh*', and ask the following query:

"MAI BIYAUN YA TUM BIYAO"

(Who will deliver the child—you or me).

The expectant mother, at this query, after seeing the tip of the '*Nabh*' is supposed to say :

"MAI BIYAUN"

(I shall deliver the child).

By doing this, the Bhotias believe, the pregnant lady gives birth to a child without pain. The Bhotias attribute a very convincing symbolic meaning to this practice. They hold the idea that the slight of a '*Nabh*' causes great excitement and profound fearfulness to the pregnant lady who thereby forgets her own traumas and exeruciation due to the severe labour-pain, and, thus, the child is delivered by her without the notice to the actual pains involved in this physiological process. It is also believed by the Bhotias that it is only enough to show the tip of the male bear's genital for this purpose, because if the full size '*Nabh*' is shown to the pregnant lady at the time of her labour-pain, the child would come out alongwith the intestine for this cause intense excitement.

Sometimes the Bhotia women are also given a gentle abdominal massage and tea brewed from the '*BODPA*' leaves, found in Tibet, to effect easy delivery of the child. Bhotias say that the '*Bodpa*' tea warms up the lady which helps her in effortless delivery of the child. If the Bhotia lady feels suffocation and giddiness at the time of labour-pain, then hot ghee (pure) is applied on her head, in between the parted hair known as 'MAANG' to relieve her from such complain. Similarly, to check profuse bleeding after the child-birth, the mother is given good amount of pure ghee to eat and drink tea brewed from the herb '*ATISH*' (Acconitum Hetrofilum) and '*KUTKI*' (Picrorrhiza Kurrooa).

The Bhotias also use a very simple and unhygenic Method to expel the, placenta, locally known as '*PHALI*'

from the mother's womb after child-birth, if it is not expelled in natural course. For this purpose, the Bhotias use a strong thread, the two ends of which are tied with the placenta and the mother's thigh. The thread is tied in such a manner that it may cause jerk or movement in the placenta with even the slightest movement of the leg and body and thus, when the lady makes even normal movement while lying on the bed, the placenta receives downward strokes which cause its gradual expulsion from the womb of the newborn's mother.

In many a cases it has been found that milk does not immediately comes out from the breast of a lady subsequent to attaining motherhood. There may be many modern medicines to set in lactation, but the Bhotias adopt a very simple method for it. They give "*Ajawain Ka Saag*" (spinach of Ajawain) in excess to eat to such a mother and their experiences say that results have been mostly been positive.

Among the Jaad Bhotias of Uttar kash District, there is a very common practice of tying a 6" width's cloth round the waist of a pregnant lady. With the advancement of the pregnancy the level of this cloth goes on descending from the waist towards the genitals. It is believed by the Jaad Bhotias that such a measure has threefold advantages :

(*i*) the belly of the pregnant lady does not bulge out in an abnoxious fashion ;

(*ii*) the position of the embryo or the baby growing inside the mother's womb does not get inverted and ;

(*iii*) causes on easy and painless delivery of the child.

The foregoing reflections on the obstetrical practices among the Bhotia tribals might arouse many scientific and logical queries for those who consider them as savage and unscientific methods. Nevertheless, such practices have become established on the basis of their apparent success in practical experience, in many cases among the Bhotias. And, thus, they merit for their consideration on a scientfic frame to unravel the truth and/or fallacies behind them, before they permeate into obstetrical practices of other cultures. □ □ □

[**Health and Classification of Diseases** *contd. from p. 3*]

diet and in the circumstances they have to live half-starved many times. Moreover, inadequate facility of clean drinking water can be added to it.

The common diseases found in the tribal people are reflected in following Tables :—

3. It is seen from the Tables that respiratory diseases are found very high in the tribals. Semi-starvation condition or inferior diet and with unhygienic conditions do result in contacting these diseases. The tribals having both these factors in greater percentage and therefore the incidence of T. B. among tribals is found more. The T. B. patients in tribals do not avoid the close contacts of their family members and as such others are also affected by this diseases.

4. The incidence of skin diseases is also a major item in tribals area and they are found prevalent on a larger scale and more particularly among the small children and aged persons. the tribals do not get their children vaccinated after intervals. Use of inadequate water for washing clothes, bathing and other uncleanliness etc. are some of the reasons of skin diseases.

5. The thrid category of major diseases in the tribal area is gastro intestinal diseases, fevers including Maleria, Fileria and Influenza etc.

6. Common diseases arising mostly through exposure, bad hygiene, unsatisfactory housing, under-nourishment, malnutrition, insufficient and unhygiene water supply (availability) etc. will have to be treated urgently. Lack of availability of water would be one of the causes for poor hygiene and health. □ □ □

TABLE III

Diseasewise distribution of patients treated during the second fortnight of February 1977 at Primary Health Centre, Etapalli (District Chandrapur)

Serial No.	Broad classification of diseases	No. of patients treated				
		Males	Females	Children	Total	Percentage
1	2	3	4	5	6	7
1	Skin diseases ..	4	..	4	8	2.4
2	Gastro intestinal diseases.	4	4	20	28	8.3
3	Respiratory diseases ..	24	18	31	73	21.7
4	Worm infections ..	..	..	..	..	..
5	Injuries and wounds ..	13	8	6	27	8.0
6	Fevers including maleria, Fileria and Influenza.	17	9	7	33	9.8
7	Others ..	80	55	33	168	49.8
	Total ..	142	94	101	337	100.00
	Percentage ..	42.1	27.9	30.0	100.00	

Studies on Ethno-botany of Maharashtra and Goa

Dr. V. D. VARTAK
Maharashtra Association for the Cultivation of Science, Pune

Introduction

Ethnobotany is a branch of economic botany, a section of which deals with role of plants in the life and culture of mankind. A number of tribal communities live in remote and inaccessible areas of our country, far away from modern civilization. Besides hunting, they mostly rely on plants for their basic needs like food, shelter and other essential amenities and they are able to sustain life in the absence of conventional agriculture.

The pattern of their livelihood has not changed since times immemorial. Kosambi (1962) rightly suggested that the reason for this lies in the availability of uncultivated food. In the dense forest areas, nature is so kind that for thousands of years it has been possible for these tribals to live in comparative ease simply by hunting and food gathering. Not only abundant fish and game but also a variety of other natural products provided them a balanced diet. They include fruits, nuts, berries, leafy vegetables, tubers (such as yams), mushrooms and honey. Over 50 such material for shelter, fabrics, medicine and other necessities for survival were found in the surrounding nature.

Ethnobotany has now become a well-recognised subject in the European and North American Universities. Several explorative tours are regularly conducted into the remotest areas of the world to acquire knowledge about the wild plants used by the aborigines. In India, however, not many efforts have been made to develop ethnobotanical studies in our universities and reaserch institutions despite the fact that aborigines exist in millions in our country. Occasional reference to useful plants in District Gazetteers and Provincial Floras are available, but no systematic efforts have been made to make a critical study on these aspects. Except for few scattered articles published on ethnobotany, (Grigson 1949 ; Elwin, 1950 ; Jain 1961, 1963 a and b, 1965 ; Kosambi 1962, 1967 ; Gadgil and Vartak 1975, 1976 ; Vartak and Gadgil, 1973 ; Datar and Vartak 1975, 1959 a and b, 1973) there are very few references to Indian Ethnobotany in general and that of Western Ghats in particular.

With the rapid intrusion of modern civilisation into these remote areas, ancient tribal traditions, culture and gay life of nomadic folks seem to be on the verge of extinction. Due to construction of new roads through jungle areas, indiscriminate cutting of the forest blocks, acquiring forest lands for agriculture and the population explosion of the neighbouring rural and affluent urban areas, the tribal inhabitants have started discarding their traditional habits and getting themselves employed as labourers on daily wages in various development projects like road construction or on stone crushing sites. There is an urgent need for undertaking extensive studies on their nomadic life and to prevent extinction of the tribals and their culture through the aggressive interpenetration of modern civilization. There is every possibility that valuable data on ethnobotany will be lost in the near future. It should be for this reason alone, that special efforts have to be made to procure information about the use of plants in the life and culture of the tribal people.

This branch of botany is a recently developed one and came to prominence during the second world war when substitutes for essential commodities were urgently needed.

Fighting troops were given special training in the art of using available wild plants to sustain their lives and keep them battle-fit. Several botanists were then employed in acquiring the knowledge of useful plants from aborigines of the relevant areas. The data collected by army veterans were however not made available to institutions engaged in similar work.

Scope of work

There are more than 200 tribes of aborigines exceeding 30 million in population. They dwell in remote forest areas of the country. Each tribe has its own traditional culture and conventions preserved from time immemorial. Their life appears to be in harmony with the surrounding nature.

After independance, lot of importance has been given to efforts for improving of the living conditions of backward classes, scheduled tribes and aborigines. It is emphasized that while imparting knowledge of modern technology, it does not interfere with their original

culture and heritage. With the help of modern technology, local natural resources must be used in the best possible way to create cottage and small scale industries as also employment opportunities which will lead them to a better living in the remote areas.

For identifying natural local resources in general and plant wealth in particular, the services of an independent botanist interest in field work would play an important role. In Maharashtra alone there are 47 tribes showing great diversity in culture, traditions, customs and medicinal and food habits. Besides preserving their heritage and culture, if we would systematically screen out plant wealth used by them, we will be able to unearth a number of plants previously unknown for their miraculous uses, such as *Rauwolfia*, *strychnos*, *Dioscoria*, etc. More importance should be given to the role of wild plants and cultivated local plants in the culture and welfare of the aborigines. The studies having ethnobotanical consideration may be summarised as follow :—

(1) *Wild Food Plants.*—The total agricultural food produce of any tribal area is hardly enough for few months to maintain their families. Tribal communities of the area make up their deficiency in food stock by supplementing it with wild edible plants in their daily diet. They are well acquainted with the useful plants from the surrounding forests and know what to eat and how to separate harmful substances from the edible part of the plant. About (150) species of wild plants are recorded as edible and further critical study is in progress.

(2) *Medicinal Plants.*—Till today traditional system of medicine and modern medicine have followed different paths in dealing with human ailments. Leaving aside several drawbacks in the traditional medicines, they include a number of Ayurvedic preparations made from wild plants which produce better results in improving the health. Some of the wild medicinal plants used by the Ayurvedic practitioners have by their performance secured for themselves important place in modern medicine. Examples of such plants are *Rauwolfia*, *Nardostachys*, *Strychnos* etc. There are many more plants which have curative properties not yet seriously tried. Botanists could help in procuring genuine medicinal plant material and suggest methods to expand their cultivation. Studies on some selected medicinal plants are in progress.

(3) *Material for House Construction.*—Various wild plants are used for the construction of dwelling places or huts by the tribal folks. Roofs of the huts are usually thatched with the long leaves of Shindi (*Phoenix sylvestris Roxb.*) Bherli mud (*Caryota urens L.*), or the grass like Khusa (*Eragrostis cunosuroides Beauv.*), Chone etc. Hardwood poles of Kinjal (*Terminalis paniculata Roth*) or Asana (*Bridelia squamosa Gehrm.*) are used as supporting pillars and the supporting horizontal beams are made from wild mango tree or Gular (*Fiscus recemosa L.*). Partition walls are usually made from long sticks of Karav (*Carvia Callosa Brem. L.*), Nirgudi (*Vitex negundo L.*) which are later on strengthened with a plaster of mud or cattle dung. There are a number of plants species used for constructing huts and shades and their selection is mainly based on their availability in the neighbouring jungles.

The house premises are usually surrounded by an impenetrable fence of some shrubby plants armed with hard spines or hooked prickles and the following deserve special mention—Sher (*Euphorbia tirucalli L.*), Mogali Erand (*Jatropho cutcusL* Sagargota (*Caesalp;n;a crista L.*), Shembati(*Acacia pennata Willd.*)etc.

(4) *Implements.*— Some of the common household implements used by the tribal folks are made from plants. They are (*i*) Kanguri-a circular basket or bamboo material used for storing foodgrains, (*ii*) Supa : A small flat plate with raise edge made from bamboo, material used for shifting of foodgrains., (*iii*) Shinka : Hanging basket made from tough fibre of wild climbers used for preserving tubers, bulbs, cucurbita type of fruits. Various plants are used for making nets, whips etc. Different species of required hardness are used for making agricultural implements like plough, hoe tiller, seed drill etc. Musical instruments like drum, fifes are also made from wood and bamboos. There are many more household articles made from wild plants which require careful and critical study.

(5) *Poison Preparations.*—It is a routine practice to use poisonous latex or plant extract for smearing arrow heads while hunting in remote areas. A conversation in confidence with these people reveals that there are many varieties of plants having poisonous properties and that they will soon become extinct due to indiscriminate cutting of the forest areas. Sincere efforts should be made to save these important and useful plants from their total extinction.

The plants currently in use to poison arrow heads are Danti (*Baliospermum montanum Muell.*), Kadvi (*Carallocacarpus epigaeus C. B. Clarke*), Dudhala (*Sapinum insigne Trim*) etc.

Some of those poisonous plants are also used in fishing in stagnant lakes and rivers. The preparation from

(*contd. on p. 23*)

*Evaluation of Ashram Schools in Maharashtra State**

Dr. P. R. SIRSALKAR

Chief Research Officer, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Introduction

The Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune, completed "Evaluation Study of Ashram Schools in Maharashtra State" in the year 1980-81. For the collection of data a detailed questionnaire was sent to (329) Ashram Schools, managed by the Government (Tribal Welfare Department), Voluntary Agencies and Maharashtra State Co-operative Tribal Develpoment Corporation. Out of these (329) Ashram Schools, (134) Ashram Schools responded to the questionnaire and sent the detailed information. (68) Government Ashram Schools, (20) Ashram Schools managed by Tribal Development Corporation and (46) Ashram Schools run by Voluntary Agencies responded to the questionnaire.

On the 1st April 1979 the total number of Ashram Schools functioning in the State was (329). These Ashram Schools were located in (23) districts *i.e.* Thane, Nashik, Dhule, Jalgaon, Kulaba, Ratnagiri, Nagpur, Chandrapur, Yavatmal, Wardha, Bhandara, Amravati, Akola, Buldana, Pune, Ahmadnagar, Satara, Kolhapur, Solapur, Aurangabad, Parbhani, Beed and Nanded. Out of these districts the distribution of Ashram schools was Thane (57), Dhule (52), Nashik (52), Chandrapur (36), Yavatmal (20), Jalgaon, Amravati and Pune (14 each), Ahmadnagar and Nanded (13 each), Kulaba and Bhandara (7 each), Nagpur (5), Aurangabad, Parbhani and Wardha (4 each) Ratnagiri, Akola, Buldana, Satara, Kolhapur, Beed (2 each) and Solapur (1). Out of these (329) Ashram Schools, information was received from (134) Ashram Schools *i.e.* 40 per cent of the Ashram Schools responded to the questionnaire. Besides this, some Ashram Schools from each district were visited by the Research Staff for sample survey and collected necessary data and observed the working of Ashram Schools. On the basis of information collected through these methods, the report has been drafted by the Institute.

The Government of Maharashtra sanctioned the scheme of "Ashram School Complex" for Area Development Approach *vide* Government Resolution No. BCP. 1072/13893-G, dated 14th August 1972. According to this scheme Balwadi, Ashram School, Agricultural Demonstration Farm, Health Centre, Vocational Training Centre and Dairy Unit were included in "Ashram School Complex". The social and educational advancement was the main objective of this scheme. Before the year 1972, the Ashram Schools were managed by the Voluntary Agencies on grant-in-aid basis and such Ashram Schools were (100) in the year 1972. As per the Government Resolution, dated 14th August 1972, the Tribel Welfare Department of the Government of Maharashtra was entrusted the management of the Government Ashram School Complexes started in the yaer 1972-73 and no Ashram School from this year has been sanctioned to the Voluntary Agencies.

According to the Ashram School Complex, the Government Ashram School will be primary residential School where tribal boys and girls will be provided free lodging and boarding, free education and practical education regarding agriculture. For this purpose it was suggested to acquire 40 to 50 acres of land, where Agricultural Demonstration Farm was to be established. Thus it was thought that the Agricultural Demonstration Farm will demonstrate to the nearby tribal agriculturists the use of fertilisers mannure and modern methods of agriculture. Each Ashram School will have an attached Balwadi, where (30) to (40) tribal boys and girls will have to be admitted. Through the trained Balwadi teacher and Balwadi equipment, it was envisaged that through this Institution, the pre-primary education will be imparted to the tribal children with a view to attract them to the schools. The Health Centre will have to be located at a central place so that the tribal people of the nearby villages can be benifited by this Institution. Vocational Training Centre was also

*This article is based on the Report of Ashram Schools in Maharashtra State by Tribal Research and Training Institute. Maharashtra State, Pune (1980).

contemplated with a view to impart vocational training like carpentary, wood work, smithy, tailoring, bamboo work etc. to (30) inmates. A Dairy Unit with (10) cows was also included in the scheme. Thus through the creation of this infrastructure, it was conceived that there will be social and educational advancement of the tribal people, through the Area Development Approach.

According to 1971 census, the literacy rate for general population and scheduled Tribes was 39.18 per cent and 11.74 per cent respectively. Whereas half of the males among the general population are literate, less than one fifth (19 per cent of the males among the Scheduled Tribes are literate. The female literacy rates for the general and Scheduled Tribes population are 26.43 per cent and 4 per cent, respectively. Thus, it is seen that the bulk of the tribal population (88.26 per cent) is illiterate. Out of these, who are literate only 27 per cent had completed the primary education and only 0.5 per cent could complete secondary education. The progress of education of the Scheduled Tribes compared with general population was very slow.

"The Ashram School Complex" scheme was started with a view to bring educational and social advancement among the Scheduled Tribes of Maharashtra State. The important observations of the study are as under:—

Observations

(1) *Building*—It has been observed from the surveyed (134) Ashram Schools that (56) Ashram Schools have buildings, out of which (20) were belonging to the Governmvent, (5) to Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and (31) to Voluntary Agencies. Out of (68) Government Ashram Schools surveyed, (48) *i. e.* (70 per cent) of the Ashram Schools were in rénted bulildings. (29) Ashram Schools, (*i.e.* 42 per cent) obtained monthly Rent certificates from the Public Works Department and their average monthly rent was Rs. 126. On an average there were six rooms in Ashram Schools and the average carpet area of it was 2,378 sq. feet. (49) Ashram Schools (72 per cent) have less rooms as per the standards of the Education Department. In (13) Ashram Schools (19 per cent) there was separate room for teachers and in (6) Ashrem Schools (9 per cent) there was separate room for the library. The average number of books was (125) in the library. In (21) Ashram Schools (30) per cent Issue Register of books was maintained and on an average (30) teachers and boys used the library books.

In the surveyed (20) Ashram Schools of Tribal Development Corporation, (5) Ashram Schools (25 per cent) have buildings and (15) were housed in rented buildings. The average rent was Rs. 50 and only one Ashram School (5 per cent) got the rent certificate from the Public Works Department. On an average there were three rooms in an Ashram School and (12) Ashram Schools (60 per cent) have less room as per the standards of Education Department. In (2) Ashram Schools (10 per cent) there was separate room for teachers and there was no separate room for library in any school. The average unmber of books was (12) in the library of these schools. In (3) Ashram Schools (15 per cent) Issue Register of books was maintained and on an average (4) teachers and students used the library books.

In the surveyed (46) Ashram Schools managed by the Voluntary Agencies, (31) Ashram Schools 67 per cent have buildings and (15) schools. were in rented houses. The average monthly rent is Rs. 96 and only (7) Ashram Schools (15 per cent) got the rent certificate from the Public Works Department. The average number of rooms was six. There were (24) Ashram Schools (52 per cent) having rooms as per the standards of Education Department. In (12) Ashram Schools (26 per cent) there was a separate room for teachers and in (4) schools (9 per cent) there was a room for library. The average number of books was (219) in the library. In (20) schools (43 per cent) Issue Register of books was maintained and on an average (20) teachers and boys used the library books.

From the above statistics it has been observed that 70 per cent of the surveyed Government Ashram Schools 75 per cent of the surveyed Tribal Development Coropration Schools and 33 per cent of the surveyed schools managed by the Voluntary Agencies have no school buildings of their own and these were housed in rented available houses. 42 per cent of the Government Ashram Schools, 5 per cent of the Tribal Development Corporation Schools and 15 per cent of the Voluntary Agencies schools have obtained rent certificates from the competent authority. In 19 per cent Government Ashram Schools, in 10 per cent Tribal Development Corporation schools and in 26 per cent of the Voluntary Agencies Schools, there was separate room for teachers. In 9 per cent Government Ashram Schools, in no Ashram Schools of Tribal Development Corporation and in 9 per cent of the Voluntary Agencies Schools there was a separate room for library. In (30 per cent) Government Schools, in 15 per cent of the Tribal Development Schools and in 43 per cent of Voluntary

Agencies Schools Issue Register of books was maintained. Thus it can be said that in majority of the Ashram Schools, managed by Government, Tribal Development Corporation and Voluntary Agencies, the problem of buildings was very acute and the available accommodation in rented houses was not satisfactory as per the standards of Education Department.

(2) *Teachers.*—(*a*) In the month of April 1979, in (134) surveyed Ashram Schools there were (686) teachers, out of which 404 i.e. 58 per cent teachers belonged to the Scheduled Tribes. In the surveyed (68) Government Ashram Schools, 76 per cent of the teachers were Adivasis. In the schools managed by the Triba Development Corporation, 100 per cent of the teachers were Adivasis and in the Voluntary Agencies Schools, the percentage of tribal teachers was 26.

(*b*) Out of (686) teachers, (14) teachers (3 per cent) have education less than S. S. C., (608) teachers (88 per cent) were S. S. C. pass and (64) teachers (9 per cent) ware graduates. The trained teachers were 59 per cent and 67 per cent of the teachers were living in Ashram schools. 53 per cent of the teachers of the surveyed schools were trying to reveive training.

(*c*) Out of (134) survyed schools, in (58) Schools, i.e. 43 per cent of the schools, the number of teachers was not satisfactory. Out of (48) Government Ashram Schools in 85 per cent of the schools the number of teachers was less. In 25 per cent of the schools of Tribal Development Corporation and in 26 per cent of the Voluntary Agencies Schools, the teachers were less.

The reasons given for less number of teachers in Ashram Schools were as under :—

(*a*) Delay in appointment of teachers by the Government and voluntary agencies.
(*b*) Delay in joining the schools by the transferred teachers.
(*c*) Disinterest of voluntary agencies in the running of schools.
(*d*) Delay in payment of sanctioned Daily Allowance to the teachers by the management.
(*e*) Unwillingness on the part of new teachers to serve in tribal areas.

(*d*) It has been noticed that 45 per cent of the teachers were using tribal dialects in teaching as they thought that the use of tribal dialects in teaching helps the tribal students in understanding the subjects.

(3) *Standardwise schools.*—Out of (134) surveyed schools, in seven schools classes were upto the Xth standard, in two schools, classes were upto VIIIth standard, in (51) schools, there were classes upto VIIth standard in (33) schools, there were classes upto VIth standard in (20) schools there were classes upto Vth standard, in (6) schools, there were classes upto IVth standard classes upto IIIrd or IInd standards.

(4) *Trible Children on Roll.*—In the surveyed schools total number of boys on roll was 17,622 out of which 88 per cent were tribal children. The percentage of tribal students in the Government schools was 81, in the Tribal Development Corporation schools it was 96 and in the Voluntary Agencies schools it was 92. The percentage of girls in the surveyed Government Ashram Schools was 94, in the Tribal Development Corporation's Schools, it was 94, and in the Voluntary Agencies Schools it was 80. In the surveyed schools the total number of girls was 7,072, out of which 6,256 (88 per cent) girls belonged to the Scheduled Tribes. The percentage of Scheduled Tribes girls to the Scheduled Tribes boys is 27 in Government Ashram Schools, 31 in Tribal Development Corporation Corporation schools and 29 in Voluntrry Agencies schools. Thus it has been observed that in these schools the percentage of tribal girls is less compared to the tribal boys attending these Ashram Schools.

(5) *Result*—In the year 1975-76, in the surveyed Ashram Schools (12,228) students appeared for the examination, out of which (10,339) students, i.e. 85 per cent passed the examination. The result of Government Ashram Schools was 88 per cent, of Tribal Development Corporation schools, it was 86 per cent and of the Voluntary Agencies, it was 81 per cent.

In the year 1976-77, in the surveyed Ashram Schools (14,106) students appeared for the examination, out of which (12,564) students i.e. 89 per cent passed the examination. The result of Government Ashram Schools was 76 per cent, of Tribal Development Corporation Schools, it was 91 per cent and of Voluntary Agency Schools, it was 99.

In the year 1977-78, the total number of students appeared was 17,856, out of which (15,626) students passed the examination. The result of Government Ashram Schools was 91 per cent, of Tribal Development Corporation schools it was 89 per cent, and of Voluntary Agencies schools it was 84 per cent. Thus from the above statistics it is revealed that the results of these three years were satisfactory.

The reasons for failure were given as under :—

(1) Less number of teachers compared to the standards.

(2) Apathy on the part of parents of tribal students.
(3) Poverty.
(4) Lack of enough educational material in schools.
(5) Reluctancy on the part of experienced and trained teachers to serve in tribal areas due to various difficulties.
(6) Lack of educational atmosphere in schools.
(7) Bad management.

(6) *Playgrounds and games.*—Out of (134) surveyed schools in (71), schools, i.e. in 53% schools, there was playground and the facility to play khokho, langdi, volleyball, cricket, kabbadi and carrom.

(7) *Debating clubs, periodicals and lectures.*—Out of (134) surveyed schools in (34) schools, i.e. 25% there were Debating Clubs. 5% of the schools contributed for the periodicals and 9% of the schools arranged writing competitions, story telling competitions and lectures.

(8) *Medical Aid, Recreation and Physical Checking.*—80% of the surveyed schools reported that the physical checking is done through the private or Government medical officers. 84% of the schools reported that they have kept A.P.C. and Aspro tablets, Iodine, scabies ointment, clorafine etc. in the schools. 63% of the schools have provided mrudang, tal, radio, pakhwaj, halgi, dhol, tabla and band in the Institutions.

(9) *Educational material.*—88% of the schools reported that they have not received in time the educational material such as slates, exercise books, text books etc. for all the students. Similarly dress is also not provided in time, as a result of it the tribal pupils were noticed in shabby dress and without educational material. To provide the educational material to the students and teachers is a pre-requisite of any school, but it has been observed that in majority of the schools this was not done in time by the management, resulting in difficulties for the teachers and tribal students.

(10) *Records and Registers.*—Records and Registers clearly give a picture of an educational institution it has been observed that all the surveyed schools maintained daily attendance register, mess register, cashbook and general register. Out of (134) surveyal schools, (104) schools i.e. 77% of the schools got their Annual Accounts audited. It is necessary to inspect, once in a year, each Ashram School by the officer of the Education Department. Out of (134). surveyed schools (25) schools i.e. 18% of the schools, were not inspected by the officers of the Education Department during this period. Constant inspection is very necessary to assess and improve the educational standards of an Institution.

Suggestions

(1) *Building and Library.*—(*a*) The Ashram School may be opened after either securing enough building on rent or after construction of a new building. In case of dirth of sufficient accommodation for the hostel and school, it is proposed that till the new building is constructed, the hostel and school may be established in temporary mobile structures.

(*b*) Building programme may be taken up on priority basis every year and it may be ensured by the Directorate of Tribal Welfare that the time bound programmme of construction of buildings is carried out by the Public Works Department. If necessary a committee of Additional Tribal Commissioner, Director of Tribal Welfare and Tribal Welfare Officer may be formed for this purpose and the Committee may take review of this programme twice a year.

(*c*) Efforts may be made to secure land for the construction programme of the Ashram Schools. It has been observed that nearly (300) Ashram Schools have no land. It is proposed to have a committee of Project Officer, Tribal Welfare Officer and Divisional Forest Officer. This Committee should make efforts to secure land from Revenue or Forest Department.

(*d*) It is necessary to reserve one room as common room for the teachers of the school, where they can sit and read during the school hours.

(*e*) Library is very necessary for the students of a school. It is, therefore, proposed that one room may be reserved for the library and sufficient and necessary books and periodicals may be purchased every year from the sanctioned grant.

(*f*) It is necessary to provide urinals and bath-room separate for boys and girls in each hostel. These should be kept cleam.

(*g*) The kitchen and store room is in one room in some of the surveyed schools. The condition of most of the store rooms and kitchen was far from satisfaction. It is, therefore, proposed that there should be separate rooms for kitchen and stores and these should be kept always clean.

(*h*) Electricity should be provided to each Ashram School on priority basis.

(*i*) For want of annual maintenance in a number of schools, it has been observed that there is leakage of water from the roof in rainy season, the walls are with bad plaster and the floor is uneven and dirty. it is, therefore, suggested that the power of spending Rs. 1,500 on

each Ashram School may be vested to the Tribal Welfare Officer, so that he may carry annual maintenance of the schools in time through the Public Works Department. It is also proposed that the Government schools may be kept on the register of maintenance of the Executive Engineer, Public Works Department of the concerned district. Necessary annual provision for this purpose may be kept at that Department. If this is done, it will be the responsibility of the Public Works Department to carry on annual maintenance of Government Ashram Schools as suggested by the Tribal Welfare Officer.

(2) *Teachers.*—(*a*) While making appointment of the teachers in Ashram Schools, it is proposed, that trained tribal teachers may be appointed in these schools because the tribal teachers will not find it difficult to serve in the tribal areas.

(*b*) If trained and qualified tribal teachers are not available for Mathematics, Science and English subjects, then the trained and qualified teachers of other communities, who are willing to serve in this area, may be appointed.

(*c*) The teacher may not be appointed at his native place as it has been noticed that some of the teachers spend more time for their agriculture rather than the school.

(*d*) The standard of education in an Ashram School should not be less than the general school. For this purpose, if tribal teachers are not available, non-tribal qualified, trained and willing teachers may be appointed.

(*e*) The Ashram School teachers may be given the benefit of educational training, organised at district level either by the Voluntary Agencies or the Education Department. In Deepavali and summer vacations Education Department should organise short term training courses for the tribal teachers of Ashram Schools.

(*f*) The transfer of teachers may be made in summer and the teachers should join the schools, where they have been transferred, as per the Government Rules.

(*g*) For the non-tribal trained and qualified teachers, special incentives, such as special pay, one increment, bad climate allowance etc. may be given so that they may be attracted to serve the tribal areas.

(*h*) Intimate parent-teacher relations may be established in each school. For this purpose 'Parents Meeting' may be convened at least once in a year in each Ashram School. This may result in minimising the percentage of wastage and stagnation in these schools. Teacher-parent Association may be established in each school and two meetings of this Association may be convened by the Head Master in every year.

(*i*) The teachers should teach the tribal pupils according to their attitude through story telling and other methods of teaching useful to the tribal students.

(3) *Medical aid, physical checking and recreation.*—(*a*) It is necessary to conduct at least once the physical checking of each student of the Ashram School with a view to provide medical aid to them. Sufficient medicines, as prescribed by the Government Medical Officer may be kept in each school.

(*b*) Educational tour may be organised by the Tribal Welfare Officer of each Ashram School at least once in a year. This will result in broadening the outlook of the tribal teachers and the students. Necessary amount for this tour may be kept at the disposal of Tribal Welfare Officer and the Tribal Welfare Officer may organise these study tours with the assistance of District Education Officer, if necessary.

(*c*) Where there is electricity, radio, may be purchased for the school so that it can be useful for the teachers as well as to the students.

(*d*) Such of the Ashram Schools which are in the Reception Zone of the Television and where there is electricity, it is proposed that a good Television set may be purchased for the school.

(*e*) Competitions of folk-songs and and folk dances may be encouraged in the schools.

(4) *Play grounds and games.*—(*a*) It is proposed that in each Ashram School, there should be play ground for various types of games. The District Sports Officer can assist in this matter. He may be approached by the Tribal Welfare Officer and necessary sports material should be purchased every year for each Ashram School.

(*b*) Tribal boys and girls should be given special coaching in selected games in Diwali and Summer vacations by the Sports Department.

(*c*) The District Sports Officer should ensure that the tribal boys and girls are invited for different types of sports competitions by the concerned authorities.

(5) *Debating clubs, periodicals and lectures.*—It has been observed that this activity is lacking in majority of the surveyed schools. It is, therefore, suggested that Debating Club and lectures of eminent scholars may be organised in each school. Similarly journals useful to students and teachers may be subscribed every year. Story-telling, poem reading and other literacy activities should be organised in every school.

(*contd. on p. 42*)

The Dhangars of Maharashtra

BY

P. B. DRAXE

Research Fellow, Shivaji University, Kolhapur

THE shepherd community, all over the world, is associated with nomadism. The wide variety of nomadic groups has been described in the ethnographic literature of India. The nomads of the world has been divided into many groups, viz. pastoral nomads, aboriginal hunters and intinerent profession groups. The shepherds of the world has come under the pastoral nomads groups. As Bacon E. E. (1954) said the nomads as " The people who dwell in portable dwelling and practice no agriculture".

The shepherds of India are known as Dhangars, Gollas, Kurubas, Palkshatriyas, Rabaris, etc. The shephered community is one of the oldest communities of India. Since time immemorial it has proved to be significant community politically and socially. The shepherds of Maharashtra are known as Dhangars. These Dhangars were famous for their bravery. Foreigners have recorded that " The Dhangars were the trusted Mavlis of Shivaji Maharaj ". The Holkars of Indore belonged to the Dhangar community. It is the experience that the Dhangars are most conservative. They do not accept any change easily. They are innocent, simple and strong in physique. They are maintaining their own culture by living in remote areas of the country side. The Dhangar caste is an most ancient and holy community.

The Dhangars have contributed much to enrich the Indian culture. Honesty is gift given by them to the world. This is the race which has maintained the values of life like monogamy, patriotism, love, obedience etc. It is also said that " There is no man like Dhangar and there is no animal like sheep ".

Today the general tendency of people towards the Dhangars is to treat them as ignorant, illiterate and dirty people. Some social Anthropologists and Sociologists are of the view that this community is older than the Aryans. Risley said that they belonged to the Dravidian group. The ancestors of North Indians were also Aryans or mixed blood of Aryans and Dravidians. Their skin is black but in the physical features they resemble the Aryans. In fact, there is no pure race in the world. There has been a mixture of blood by way of inter-caste and inter-tribe marriages.

The survey of the literature shows that this vital component of the Indian society has hardly been studied. Practically nothing is known about the history of the same community. In the year 1969 the anthropological investigations were initiated by Late Dr. (Mrs.) Iravati Karve. According to Prof. Garge, the Dhangars are migrated in Maharashtra from different parts India, especially from Gujrat, Punjab, Saurashtra and Karnataka.

Meaning of the term ' Dhangar '

The general meaning of the term ' Dhan ' is cattle and ' gar ' is holder. Thus, Dhangar means cattle holder, keeper and seller. These are the people who keep and sell sheep and cattle and as such are known as Dhangars. It is believed that the word ' Dhangar ' is derived from Kannada word ' Dhangar ' or ' Dhankar '. According to Shankar Lande, the term Dhangar is derived from the term ' Gandhar '. The term ' Dhangar ' might have derived from the term ' Dhenukar ' or ' Dhenugar ' a cattle keeper.

According to Dr. Shashi, a social Anthropologist, the word ' Dhangar, is derived from cattle wealth. The suffix ' gar ' is indicative of cattle grazers or shepherds. ' Dhangar ' is inscribed in a Buddhist cave in Pune district of Maharashtra. Some scholars believe that it is associated with the Sanskrit word ' Dhang ' which means a hill.

In common parlance one can say that ' Dhan ' means ' wealth ' or ' Laxmi '. During the barter system of the economy the cattle plays the role of exchange money. That is why cattle was the main mean of exchange. Like this one can say that the person, who has much cattle, is known as ' Dhangar ' or ' Laxmidhar '.

The Dhangars stay in a separate place near villages called as ' Dhangarwadi '—where they keep sheep and practice some cultivation. They are uneducated and most religious people. The Dhangars are living in a politically neglected, economically exploited and culturally starved situation.

According to many scholars, Sociologists and Social Anthropologists, the Dhangars of Maharashtra are divided into many sub-castes. Some Dhangars are nomads, some are semi-nomads and very few are settled. They are spread over the whole of Maharashtra.

According to Dr. Shankar Baburao Lande, a famous Dhangar Scholar of Maharashtra, there are 35 sub-castes of Dhangars. They are : Ahir, Asal, Vanuji, Bargehand or Barge, Dhangar Dunge, Gadge, Gavli, Ghogtunya, Hatkar or Zendewale, Holkar, Kangar, Khillari or Thillari, Khilakari, Khutekar of Khute, Kuketkar, Ladx, Mendhe Mahaske or Kahskar, Sangar or Sanagar, Shegar, Shikotya, Utegan, Kuche, Tiramule, Varadi or Borade, Kanore or Konde, Jade, Ladshe, Gadre, Telange, Maratha, Mahurai, Barge Langote, Vaidu Dhanagar.

Dr. Shyam Shashik, in his study, has mentioned that the Maharashtrian Dhangars are divided into 4 sub-castes viz. Asal, Ahir, Hatkar and Khillari, while according to Prof. M. S. Nachan there are 12 sub-castes of Dhangars. They are : Ahir, Bandgar, Bhoradi, Gavli, Hatkar, Kalo-vatin, Khatik, Khutekar, Makadvale, Revadkar, Vaidu and Zende.

In the words of Dr. Kailas Malhotra and Dr. Madhav Gadgil, Maharashtrian Dhangars are divided into 23 endogamous groups. They are Ahir, Dange, Gadhari-Dhengar, Gadhri, Nikhar, Halmat, Hande, Hatkar, Hatti-Konkan, Kannade, Khatik, Khutekar, Kurmar-Hatti Konkan, Kurmar- Unnekokon, Ladshe, Mendhe Sangar, Shegar, Telongi, Thellari, Unni-Konkan, Varhade, Zade and Zende.

By studying all these sub-castes, it seems that the social structure of the Dhangar Community is too complex. To understand it thoroughly one can divide it into three broad types :—

(1) *Dange Dhangar*—a group living in hilly areas.

(2) *Mendhe Dhangar*—traditional sheep-keeper.

(3) *Zende Dhangar*—sheep-keeper and cultivator.

(List of the sub-groups of Dhangar their approximate population, their location is given in Appendix A).

The Dhangars are facing the problem of scarcity of fodder for the flocks all over Maharashtra. It is therefore suggested that fodder, wood and fuel may be provided to them during the scarcity period. They may be rendered all possible help to pull on their lives during the summer when they are at stake. It is further suggested that since most of the Dhangars are uneducated,the hostel and residential school facilities may be provided to the children of Dhangar, particularly in Dhangar localities. The landless Dhangars may be given priority to allot the land and they may be provided with modern agriculture facilities. It will be worthwhile if Dairy Scheme is started in Dhangar localities, so that the Dhangars can develop their dairy activities.

□ □ □

Panchsheel for Tribal Development

- □ People should develop along the lines of their own genius and we should avoid imposing anything on them. We should try to encourage in every way their own traditional Art and Culture.
- □ Tribal rights in land and forests should be respected.
- □ We should try to train and build up a team of their own people to the work of administration and development. Some technical personnel from outside will no doubt be needed especially in the beginning but we should avoid introducing too many outsiders into the tribal territory.
- □ We should not over administer these areas or overhelm them with a multiplicity of schemes. We should rather work through and not in rivalry to their own social and cultural institutions.
- □ We should judge results not by statistics or the amount of money spent but by the quality of human character that is evolved.

JAWAHARLAL NEHRU

APPENDIX "A"

The Dhangars of Maharashtra

Serial No.	Name of group	Mother-tongue	Occupation	Estimated population	Location
1	2	3	4	5	6
1	Ahir ..	Marathi ..	Sheep keeping and wool weaving.	30,000	Ahmadnagar, Akola, Amravati, Aurangabad, Buldana, Dhule, Jalgaon, Nashik.
2	Dange ..	Do. ..	Buffaloe and goat keeping	1,00,000	Kulaba, Kolhapur, Pune, Ratnagiri, Sangli, Satara.
3	Gadhari-Dhangar ..	Hindi ..	Sheep rearing ..	20,000	Akola, Amravati, Aurangabad, Dhule, Jalgaon.
4	Gadhari-Nikhar ..	Do. ..	Sheep keeping and wool weaving.	5,000	Do. do.
5	Halmat ..	Kannada ..	Do. ..	8,000	Kolhapur, Sangli.
6	Hande ..	Do. ..	Sheep keeping ..	4,000	Sangli, Solapur.
7	Hatkar ..	Marathi ..	Do. ..	5,73,000	Ahmadnagar, Akola, Amravati, Aurangabad, Bhid, Buldana, Dhule Jalgaon, Kolhapur, Nanded, Nashik Osmanabad, Parbhani, Pune, Sangli, Satara, Solapur, Wardha, Yavatmal.
8	Hattikankan ..	Do. ..	Do. ..	5,000	Beed, Nanded, Osmanabad, Solapur.
9	Kannade ..	Do. ..	Do. ..	15,000	Bhandara, Chandrapur, Nagpur, Wardha.
10	Khatik ..	Do. ..	Meet sellers ..	15,000	Ahmadnagar, Aurangabad, Beed, Bombay, Kulaba, Nasik, Pune, Satara Solapur, Thane.
11	Khutekar ..	Do. ..	Sheep keeping and wool weaving.	5,50,000	Ahmadnagar, Akola, Amravati, Aurangabad, Beed, Buldana, Jalgaon, Kulaba, Nagpur, Nanded, Nashik Osmanabad, Parbhani, Pune, Ratnagiri, Satara, Solapur, Wardha, Yavatmal.
12	Kurmar-Hattikonkan	Kannada ..	Sheep keeping ..	15,000	Bhandara, Chandrapur.
13	Kumar-Unnikonkan	Do. ..	Do. ..	5,000	Do.
14	Ladhse ..	Marathi ..	Do. ..	6,000	Amravati, Bhandara.
15	Mendhe ..	Do. ..	Do. ..	30,000	Kolhapur, Pune, Sangli, Satara, Solapur.
16	Sangar ..	Do. ..	Wool weaving ..	10,000	Ahmadnagar, Beed, Kolhapur, Pune, Ratnagiri, Satara, Sangli, Solapur.
17	Shegar ..	Do. ..	Sheep keeping, wool weaving, agriculture.	40,000	Ahmadnagar, Aurangabad, Beed, Osmanabad, Pune, Solapur.
18	Telangi ..	Telugu ..	Sheep keeping, wool weaving.	5,000	Nanded, Parbhani.
19	Thellari ..	Marathi ..	Sheep and cattle keeping	7,000	Dhule, Jalgaon, Nashik.
20	Unnikonkan ..	Do. ..	Sheep keeping, and wool weaving.	6,000	Osmanabad, Solapur.
21	Varhade ..	Do. ..	Sheep keeping and cotton weaving.	1,15,000	Akola, Amravati, Bhandara Chandrapur, Nagpur, Wardha, Yavatmal.
22	Zade ..	Do. ..	Sheep keeping and wool weaving.	15,000	Chandrapur, Nagpur, Wardha, Yavatmal
23	Zende ..	Do. ..	Sheep and horse keeping	80,000	Kolhapur, Solapur.
			Total ..	19,64,000	

Note.—The population estimated for the sub-castes are based on figures provided mostly by the leaders of the sub-castes.

* STATISTICS ON TRIBAL DEVELOPMENT

(a) Primary and secondary schools in Tribal Sub Plan Area (1979-80)

Type	Primary Schools				Secondary Schools		
	Single Teacher	Lower Primary	Upper Primary	Total	Secondary	Higher Secondary	Total
1	2	3	4	5	6	7	8
(Institutions)							
For Boys	3,431	1,219	963	5,613	173	20	193
For Girls	....	32	17	49	1	....	....
Total ..	3,431	1,251	980	5,662	174	20	194
Enrolment							
Boys	76,816	91,142	1,28,902	2,96,860	36,842	11,905	48,747
Girls	47,730	61,068	76,955	1,85,753	15,653	6,019	21,672
Total ..	1,24,546	1,52,210	2,05,857	4,82,613	52,495	17,924	70,419
Teachers							
Men	3,264	3,093	4,812	11,169	1,830	506	2,336
Women	64	746	1,026	1,836	164	109	273
Total ..	3,328	3,839	5,838	13,005	1,994	615	2,609
Trained							
Men	2,302	2,516	3,850	8,668	1,710	455	2,165
Women	42	605	794	1,441	158	108	266
Total ..	2,344	3,121	4,644	10,109	1,868	563	2,431
Percentage of trained teachers							
Men	70·5	81·3	80·0	77·6	93·4	89·9	92·7
Women	65·6	81·1	77·4	78·5	96·3	99·1	97·4
Total ..	70·4	81·3	79.5	77·7	93·7	91·5	93·2

* *Source.*—Education at a glance (1979-80).

HIGHER EDUCATION IN TRIBAL SUB-PLAN AREA (1979-80)

(A) College of General Education (Arts, Science and Commerce)

Typewise Institutions and Teachers

Type	Institutions	Teachers		
		Men	Women	Total
1	2	3	4	5
(1) Arts and Commerce	6	94	3	97
(2) Arts, Science and Commerce	1	54	4	58
Total ..	7	148	7	155

(B) Facultywise Enrolment

Type		Enrolment			
		Arts	Science	Commerce	Total
1	2	3	4	5	6
(1) Junior College Classes	(Boys) ..	327	130	526	983
	(Girls) ..	161	16	52	229
	(Total) ..	488	146	578	1,212
(2) Senior College Classes	(Boys) ..	756	126	501	1,383
	(Girls) ..	202	16	61	279
	(Total) ..	958	142	562	1,662
Total ..	(Boys) ..	1,083	256	1,027	2,366
	(Girls)	363	32	113	508
	(Total) ..	1,446	288	1,140	2,874

(C) Other Institutions of Higher Education

Type	Institutions	Total Teachers		Enrolment		
		Men	Women	Boys	Girls	Total
1	2	3	4	5	6	7
(1) Teachers Training	1	7	4	113	15	128
(2) Ayurved	1	12	....	94	3	97

Source.—Education at a glance (1979-80)

STANDARDWISE ENROLMENT IN TRIBAL SUB-PLAN AREA (1979-80)

Standard	Primary Schools		Secondary Schools		Colleges		Total Enrolment		
	Total	Girls	Total	Girls	Total	Girls	Boys	Girls	Total
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Pre-Primary ..	7,496	3,585	....	....	....	....	3,911	3,585	7,496
I ..	1,88,987	80,233	328	125	....	....	1,08,957	80,358	1,89,315
II ..	1,08,178	41,550	171	72	....	....	66,727	41,622	1,08,349
III ..	75,785	27,236	147	63	....	....	48,633	27,299	75,932
IV ..	52,328	17,914	129	41	....	....	34,502	17,955	52,457
V ..	21,731	6,860	13,454	4,733	....	....	23,592	11,593	35,185
VI ..	16,398	4,918	11,776	4,036	....	....	19,220	8,954	28,174
VII ..	11,710	3,457	9,727	3,074	....	....	14,906	6,531	21,437
VIII ..	....	....	13,796	3,855	....	....	9,941	3,855	13,796
IX ..	....	....	10,825	3,071	....	....	7,754	3,071	10,825
X ..	....	....	7,868	2,016	....	....	5,852	2,016	7,868
XI ..	....	....	1,407	391	770	132	1,654	523	2,177
XII ..	....	....	791	195	671	97	1,170	292	1,462
I—IV ..	4,25,278	1,66,933	775	301	....	....	2,58,819	1,67,234	4,26,053
V—VII ..	49,839	15,235	34,957	11,843	....	....	57,718	27,078	84,796
VIII—X ..	....	....	32,489	8,942	....	....	23,547	8,942	32,489
I—V ..	4,47,009	1,73,793	14,229	5,034	....	....	2,82,411	1,78,827	4,61,238
VI—VIII ..	28,108	8,375	35,299	10,965	....	....	44,067	19,340	63,407
IX—X ..	....	....	18,693	5,087	....	....	13,606	5,087	18,693
XI XII ..	....	....	2,198	586	1,441	299	2,824	815	3,639
Total—I to XII	4,75,117	1,82,168	70,419	21,672	1,441	229	3,42,908	2,04,069	5,46,977

Source.—Education at a glance (1979-80).

STANDARDWISE ENROLMENT OF BACKWARD CLASS (SCHEDULED TRIBE)

Standardwise	Scheduled Tribes	
	Boys	Girls
1	2	3
Pre-Primary	2,249	2,243
I	64,041	42,823
II	34,191	16,816
III	22,082	8,738
IV	13,588	4,794
V	8,223	2,445
VI	6,213	1,578
VII	4,520	1,165
VIII	2,188	390
IX	1,342	287
X	1,115	183
XI	256	35
XII	163	20
I to IV	1,33,902	73,171
V to VII	18,956	5,188
VIII to X	4,645	860
XI to XII	419	55
Total—I to XII	1,57,922	79,274
Arts, Science and Commerce Colleges	186	33
Ayurved and B. Ed. Colleges	6	2

Enrolment in Junior College Classes in Colleges is included in the Enrolment of Classes XI and XII while Enrolment in Senior College Classes is shown separately.

Source.—Education at a glance. (1979-80).

[ब] मागासवर्गीयांच्या राखीव जागा भरतीची सांख्यकी माहिती

दिनांक १ जानेवारी १९८० रोजीचा राज्य शासकीय सेवेतील मागासवर्गीयांची माहिती दर्शविणारा तक्ता

वर्ग	एकूण नोकर भरती	मंजूर टक्केवारीप्रमाणे आवश्यक नोकरवर्ग				नोकरीमध्ये प्रत्यक्ष असलेला नोकरवर्ग				बकलॉग			
		अनसूचित जाती	अनसूचित जमाती	विमुक्त व भटक्या जाती	इतर मागास-वर्गीय जमाती	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	विमुक्त व भटक्या जाती	इतर मागासवर्गीय जाती	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	विमुक्त व भटक्या जाती	इतर मागासवर्गीय जाती
१		३				४				५			
वर्ग १ ..	५.८८३	७६५	४१२	२३६	५८८	३०९ (५.३ टक्के)	७७ (१.३ टक्के)	७४ (१.२ टक्के)	४७८ (८.१ टक्के)	४५६ (७.७ टक्के)	३३५ (५.७ टक्के)	१६२ (२.८ टक्के)	११० (१.९ टक्के)
वर्ग २ ..	१४.३२५	१,८६३	१,०१३	५७३	१,४३३	१,२२६ (७.८ टक्के)	३२१ (२.२ टक्के)	३२६ (२.२ टक्के)	१,७७६ (१२.५ टक्के)	६३७ (५.२ टक्के)	७९२ (४.८ टक्के)	२४७ (१.८ टक्के)	३४३ (२.५ टक्के)
वर्ग ३ ..	४८.२४५०	६४,५१९	३४,४७२	१९,७०२	४९,२४६	५४,७३२ (११.१ टक्के)	१९,०२६ (३.८ टक्के)	१२,२०८ (२.५ टक्के)	१०,६५७ (२१.६ टक्के)	९७,८७ (१.९ टक्के)	१५,४५३ (३.२ टक्के)	७,४९४ (१.५ टक्के)	५१,३१४ (११.६ टक्के)
वर्ग ४ ..	१०.५७४६	१३,७४१	७,४०३	४,२३०	१०,५७५	२२,३६१ (२१.१ टक्के)	५,४७१ (५.२ टक्के)	२,७३३ (२.६ टक्के)	२०,६६३ (१९.५ टक्के)	८,६२० (८.१ टक्के) जास्त	१,९३२ (१.८ टक्के)	१,४९७ (१.४ टक्के)	१०,०८४ (९.५ टक्के) जास्त

[Studies on Ethno-botany *contd fram p. 10*]

these plants have torporific effect on the acquatic fauna, with the result that the animals get stupified and flock together on the surface of the water. Such assemblage then gets easily harvested by bare hands without the help of nets. Supli (*Mundulea sericea A. cheval*), Kinhai (*Albizzia procera Benth*), Gela (*Xeromphis spinosa Keay*) are some of the examples of such plants.

(6) *Sacred Groves and Religious Rites.*—Sacred groves in the remote hilly areas are treasure houses of plants and animals typical of Western Ghats. They are kept unmolested due to the faith and regard of local people. They believe that the concerned forest spirit or deities would get offended if the trees are cut, flowers or fruits are plucked or animals in the sacred sanctuaries are harrassed or killed. The well preserved vegetation in these sacred groves is quite distinct from the surrounding areas.

These sacred groves may range in size from a small group of trees to a large congregation. Occasionally, they are spaced over as many as twenty hectares of land. Even the smallest groves often grows some old and magnificient specimens of trees and climbers. The larger groves are a veritable treasure-trove for the naturalist. They support many species of plants which are rare in the area and which are becoming rarer and rarer with the continued deforestation. These sacred groves often serve as a last refuge for arboreal birds and mammals especially monkeys and no doubt for other forest loving animals as well. These forests offer excellent scope for study not only for professional botanists and naturalists but also for all those interested in plants and nature conservation.

(7) *Plant beliefs and Folk-lores.*—Occurrence and persistence of culture in the tribal communities is mostly due to certain taboos and strong beliefs supplemented with folk-lores. Plants have become integral part of tribal life and culture. It is but natural than that in tribal songs, folk-lores and beliefs there are profuse reference to trees, shrubs, climbers and their peculiarities. Trees and flowers are often personified and compared with the most beautiful creations of God. Sometimes these plants are regarded as symbols of good and bad omens. They thus become tools and means for witchcrafts and sorcery. There are many folk-tales and beliefs about sacred groves and medicinal plants. There are also folk-tales which narrate how to behave with nature, during festivals, under difficult circumstances etc. Many of these provide useful data on plant species of economic importance.

The above narration will elucidate the nature of research work on the Ethnobotanical studies from Maharashtra and Goa and its limitations.

Different aspects dealing with various facits of Ethnobotanical studies will be undertaken by our Department after procuring relevant facilities (monetary as well as suitable personnel) from the Government.

□ □ □

दिनांक १ जानेवारी १९८० ची माहिती

विभाग	एकूण संख्या	मंजूर असलेल्या १३ टक्के, ७ टक्के, ४ टक्के व १० टक्केप्रमाणे प्रत्यक्ष भरती आणि त्यांची प्रत्यक्ष भरतीप्रमाणे टक्केवारी.			
		अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	विमुक्त जाती व भटक्या जमाती	इतर मागासवर्ग
१	२	३	४	५	६
अन्न व नागरी विभाग.					
(१) कित्ता ..	३५	१ (२.८ टक्के)	.....	.....	२ (५.७ टक्के)
(२) कित्ता ..	४७	४ (८.५ टक्के)	.....	.....	८ (१७ टक्के)
(३) कित्ता ..	२९५२	४९२ (१६.६ टक्के)	११५ (३.९ टक्के)	५२ (१.८ टक्के)	३५५ (२५.५ टक्के)
(४) कित्ता ..	४९६	१६५ (३३.२ टक्के)	३२ (८.५ टक्के)	१३ (२.७ टक्के)	१२२ (२.५ टक्के)
एकूण ..	३५३०	६६२	१४७	६५	७८७
उद्योग, ऊर्जा आणि मजूर विभाग					
(१) कित्ता	३२०	२५ (७.८ टक्के)	३ (०.९ टक्के)	१० (३.१ टक्के)	३१ (९.७ टक्के)
(२) कित्ता ..	३६१	३७ (१०.२ टक्के)	१३ (३.६ टक्के)	१४ (३.८ टक्के)	५२ (१४.५ टक्के)
(३) कित्ता ..	६४२३	८८५ (१३.८ टक्के)	२०५ (३.१ टक्के)	१७२ (२.६ टक्के)	१४३७ (२२.५ टक्के)
(४) कित्ता ..	११०२	३२६ (२९.५ टक्के)	७१ (६.५ टक्के)	४९ (४.४ टक्के)	२६१ (२३.७ टक्के)
एकूण ..	८२०६	१२७३	२९२	२४५	१७८१
नियोजन विभाग					
(१) कित्ता	१२३	५ (४.५ टक्के)	१ (०.८ टक्के)	.....	१६ (१३ टक्के)
(२) कित्ता ..	१४३	९ (६.२ टक्के)	२ (१.४ टक्के)	४ (२.८ टक्के)	५ (३.५ टक्के)
(३) कित्ता ..	११६१	१८१ (१५.८ टक्के)	१८ (१.५ टक्के)	३४ (३ टक्के)	१८६ (१६ टक्के)
(४) कित्ता ..	१६२	४८ (२९.६ टक्के)	११ (६.८ टक्के)	७ (४.३ टक्के)	२० (१९.३ टक्के)
एकूण ..	१५८९	२४३	३२	४५	२२७
विधिमंडळ विभाग					
(१) कित्ता	४	.....	.....	.....	.....
(२) कित्ता ..	२	.....	.....	.....	.....
(३) कित्ता ..	१७	१ (५.८ टक्के)	.....	.....	३ (११.६ टक्के)
(४) कित्ता ..	४	१ (२५ टक्के)	.....	.....	.....
एकूण ..	२७	२	.....	.....	३

दिनांक १ जानेवारी १९८० ची माहिती.

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
विधी आणि न्यायदान विभाग					
(१) कित्ता	७८८	५० (६.३ टक्के)	६ (०.८ टक्का)	१० (१.३ टक्के)	९४ (११.९ टक्के)
(२) कित्ता ..	२४६	६ (२.४ टक्के)	२ (०.८ टक्का)	.....	२० (८.१ टक्के)
(३) कित्ता ..	७०४५	७४६ (१०.५ टक्के)	१६८ (२.५ टक्के)	१०७ (१.५ टक्के)	१६३२ (२३.१ टक्के)
(४) कित्ता ..	२७५८	५७७ (२०.९ टक्के)	१४३ (५.१ टक्के)	९४ (३.४ टक्के)	७०१ (२५.५ टक्के)
एकूण ..	१०८३७	१३७९	३१९	३११	२४४७
गृह विभाग					
(१) कित्ता ..	४९२	३६ (७.३ टक्के)	८ (१.६ टक्के)	९ (१.८ टक्के)	२२ (४.५ टक्के)
(२) कित्ता ..	११७७	११० (६.६ टक्के)	२० (१.१ टक्के)	२७ (१.७ टक्के)	४८६४ (२८.९ टक्के)
(३) कित्ता ..	१८९७९	१४८५९ (१५ टक्के)	४९६० (५ टक्के)	३४४६ (३.४ टक्के)	७७७१ (१७.३ टक्के)
(४) कित्ता ..	१३८४५	१०१० (७.२ टक्के)	१३१ (०.९ टक्के)	६४ (०.४ टक्के)	६५० (५.६ टक्के)
एकूण ..	३४४९३	१६०१५	५११९	३५४६	१३३०७
वित्त विभाग					
(१) कित्ता ..	३२०	३० (९.३ टक्के)	११ (३.४ टक्के)	११ (३.५ टक्के)	२४ (७.५ टक्के)
(२) कित्ता ..	१२००	१३८ (११.५ टक्के)	५१ (४.३ टक्के)	४४ (३ टक्के)	१२० (१० टक्के)
(३) कित्ता ..	८२६९	११३९ (१३.७ टक्के)	२३३ (२.८ टक्के)	२५८ (३.१ टक्के)	१८६५ (२२.६ टक्के)
(४) कित्ता ..	२३०८	६६१ (२८.६ टक्के)	१५६ (६.८ टक्के)	८२ (३.५ टक्के)	५४२ (२३.५ टक्के)
एकूण ..	१२०९७	१९६८	४५१	३९५	२५५१
लोक कर्म विभाग					
(१) कित्ता	२८९	११ (३.८ टक्के)	५ (१.७ टक्के)	३ (१ टक्का)	३३ (११.४ टक्के)
(२) कित्ता ..	१०८७	३६ (३.३ टक्के)	९ (०.८ टक्का)	९ (०.९ टक्के)	५५ (५.५ टक्के)
(३) कित्ता ..	१०६५५	९८९ (९.१ टक्के)	२१० (१.९ टक्के)	२२५ (२.२ टक्के)	२३९२ (२२.२ टक्के)
(४) कित्ता ..	७४५१	२१०० (२८.१ टक्के)	४१५ (५.६ टक्के)	२१५ (२.८ टक्के)	१५५२ (२०.९ टक्के)
एकूण ..	१९४८२	३१३६	६३९	४५२	४०३२
सिंचन विभाग					
(१) कित्ता ..	३१	४ (१२.९ टक्के)	१ (३.२ टक्के)	.....	११ (३५.५ टक्के)
(२) कित्ता ..	१९७५	१११ (५.६ टक्के)	२५ (१.३ टक्के)	३८ (१.९ टक्के)	२५४ (१२.८ टक्के)
(३) कित्ता ..	२८३१०	२२८१ (८ टक्के)	५७९ (२ टक्के)	५७३ (२ टक्के)	५५८९ (१९.६ टक्के)
(४) कित्ता ..	११४१९	२०८१ (११ टक्के)	४९८ (४.३ टक्के)	३११ (२.८ टक्के)	२३४५ (२०.५ टक्के)
एकूण ..	४१७३५	४४७७	११०३	९२२	८१९९

(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
नगरविकास आणि सार्वजनिक आरोग्य विभाग.					
(१) कित्ता ..	१३२४	४० (३ टक्के)	१३ (०.९ टक्के)	१० (०.८ टक्के)	७९ (६ टक्के)
(२) कित्ता ..	४११६	३७६ (९.१ टक्के)	१०३ (२.५ टक्के)	१०० (२.५ टक्के)	१८९ (४.५ टक्के)
(३) कित्ता ..	२५७२५	३२७६ (१२.८ टक्के)	७३७ (२.८ टक्के)	५५४ (२.१ टक्के)	५६२४ (२१.९ टक्के)
(४) कित्ता ..	१५८२२	४८५० (३०.६ टक्के)	८०७ (५.१ टक्के)	४४४ (२.८ टक्के)	२५९९ (१६.४ टक्के)
एकूण ..	४७०६७	३७५४२	१६६०	११०८	८४९१
ग्रामीण विकास विभाग.					
(१) कित्ता ..	६०	२ (३.३ टक्के)	.....	१ (१.७ टक्के)	४ (६.६ टक्के)
(२) कित्ता ..	१२३	२ (१.६ टक्के)	.....	३ (२.३ टक्के)	१४ (११.३ टक्के)
(३) कित्ता ..	२१७०५५	२४०११ (१८ टक्के)	७९५२ (५.६ टक्के)	४४०० (२ टक्के)	४८५७३ (२२.४ टक्के)
(४) कित्ता ..	१६९४५	२५७३ (१५.२ टक्के)	९४६ (५.६ टक्के)	३६४ (२.१ टक्के)	४४८१ (२६.४ टक्के)
एकूण ..	२३४१८३	२६५८८	८८९८	४७६८	५३०७२
समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग.					
(१) कित्ता ..	६८	१० (१४.७ टक्के)	५ (७.३ टक्के)	१ (१.५ टक्के)	१० (१४.७ टक्के)
(२) कित्ता ..	१९३	२९ (१५ टक्के)	६ (३.१ टक्के)	८ (४.१ टक्के)	२६ (१३.५ टक्के)
(३) कित्ता ..	२२८५	५८८ (२२.८ टक्के)	१९५ (७.५ टक्के)	१५४ (५.२ टक्के)	३७७ (१३.० टक्के)
(४) कित्ता ..	१२२७	४३० (३५ टक्के)	१३१ (१०.६ टक्के)	६५ (५.३ टक्के)	१३२ (१०.८ टक्के)
एकूण ..	३७७३	१०५७	३३७	२२८	५४५
शिक्षण व सेवायोजन विभाग.					
(१) कित्ता ..	६६५	२८ (४.२ टक्के)	८ (१.२ टक्के)	८ (१.२ टक्के)	४५ (६.७ टक्के)
(२) कित्ता ..	२३२९	१४१ (६ टक्के)	३७ (१.६ टक्के)	३६ (१.५ टक्के)	२३८ (१०.३ टक्के)
(३) कित्ता ..	७१७९	७९६ (१३.६ टक्के)	२७८ (३.९ टक्के)	२८७ (४ टक्के)	१४४० (२० टक्के)
(४) कित्ता ..	५१५९	१२३८ (२३.९ टक्के)	२९९ (५.८ टक्के)	२३६ (४.५ टक्के)	८५८ (१६.७ टक्के)
एकूण ..	१५३३२	२२०३	६२२	५६७	२५८१

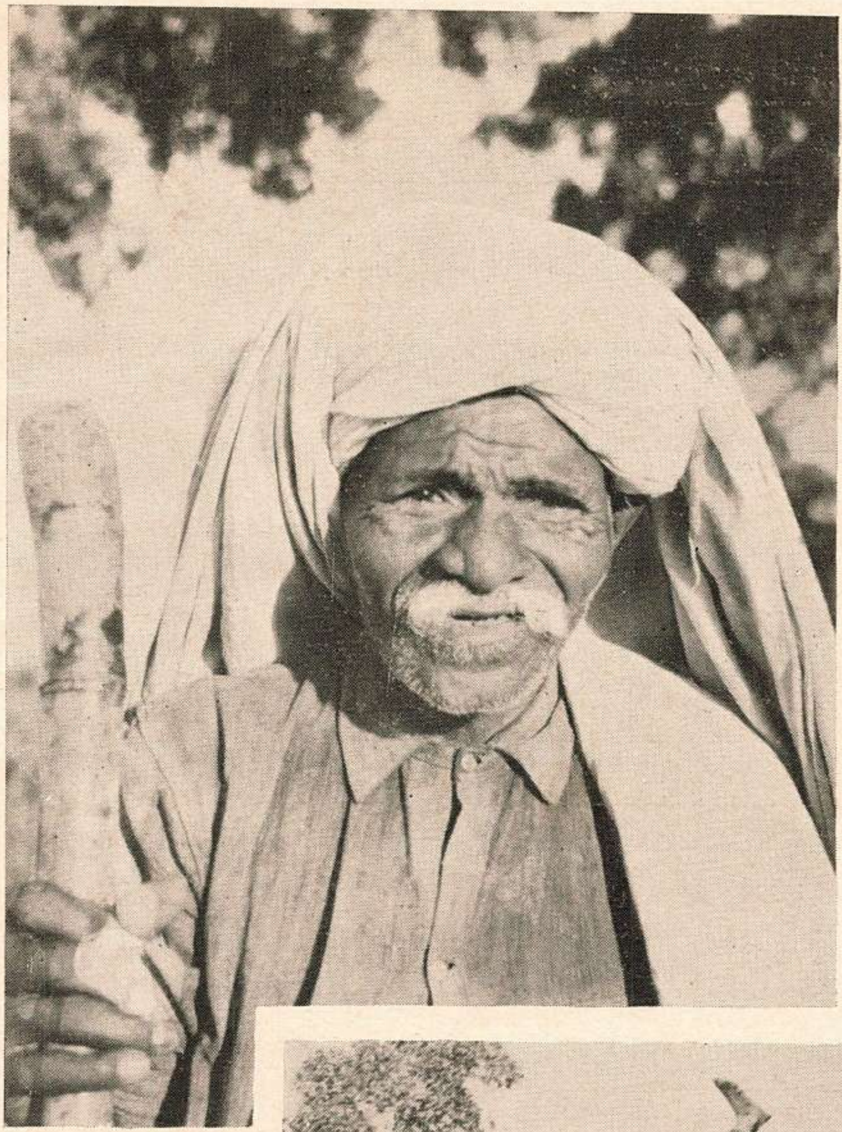

☐ राजगोंड पुरुष, नांदेड जिल्हा

☐ ठाकरांचा ढोल नाच

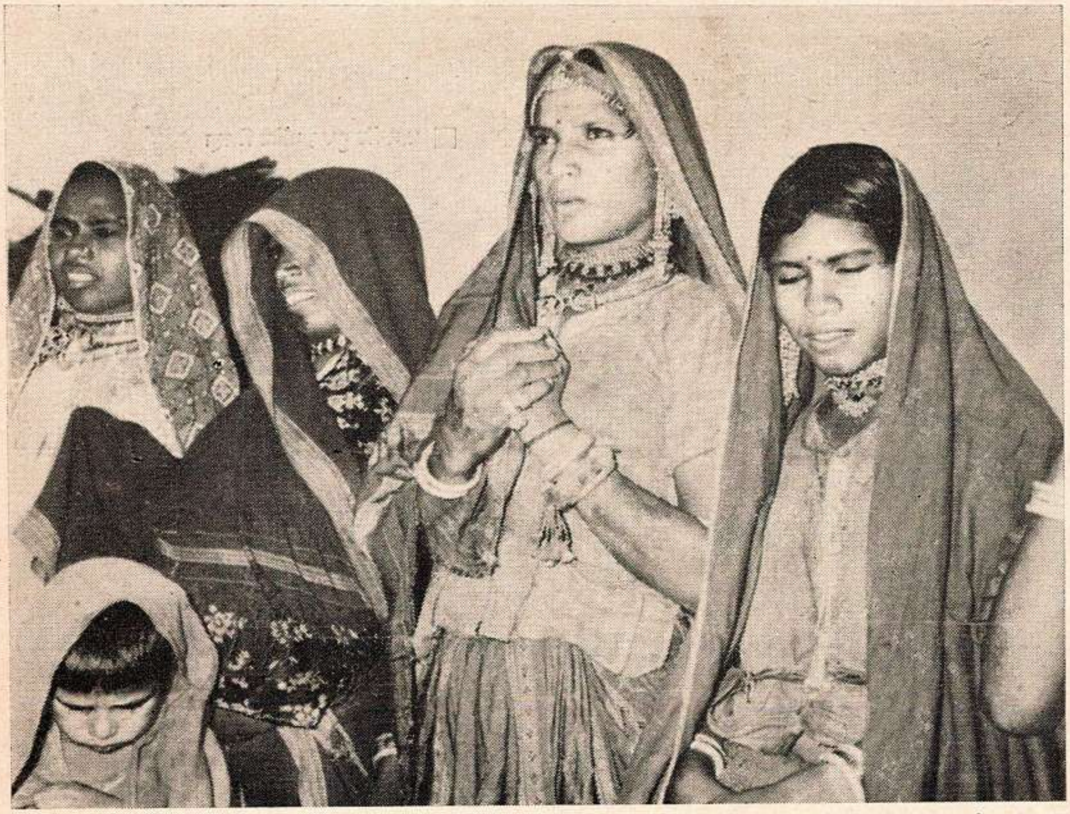

पावरा भिल्ल मुली, जिल्हा धुळे

वारलींचे धुमसा नृत्य

☐ वनातून हिरडा गोळा करून आदिवासी घरासमोर वाळवतात व नंतर आदिवासी सहकारी सोसायट्यांना विकतात. चित्रात महादेव कोळी कुटुंब हिरडा उन्हात वाळवत आहे.

☐ आठवडे बाजारास जाताना आदिवासी स्त्री-पुरुष डोक्यावरून माल नेत आहेत

☐ आदिवासी वाद्य वाजवत असताना

☐ शासकीय आश्रमशाळा, पिवळी, जिल्हा ठाणे येथील एक वर्ग

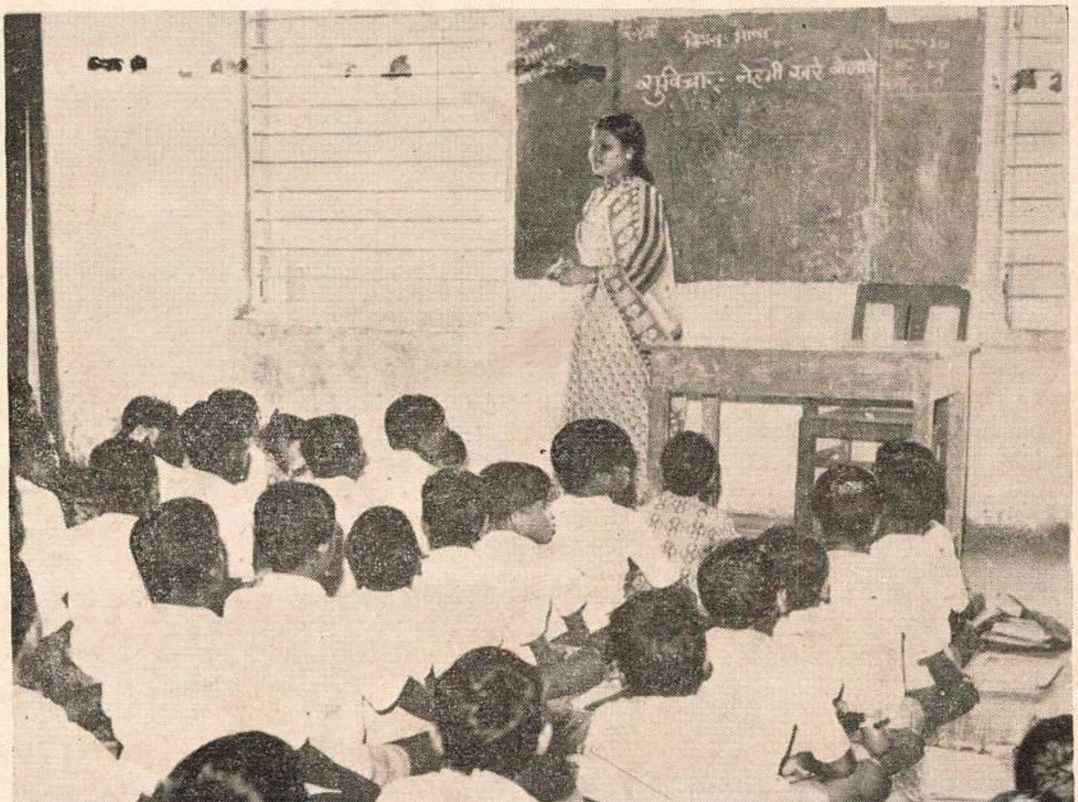

१		२	३	४	५	६
महसूल आणि वन विभाग.						
(१) कित्ता	..	४४४	३५ (८.८ %)	६ (१.३ %)	४ (०.९ %)	२८ (०.४ %)
(२) कित्ता	..	९४०	४५ (४.७ टक्के)	२३ (२.५ टक्के)	२४ (२.५ टक्के)	११६ (१२.३ टक्के)
(३) कित्ता	..	४१८७१	७४० (१.८ टक्के)	२६०९ (०.२ टक्के)	१३४५ (३.२ टक्के)	११४७४ (२७.४ टक्के)
(४) कित्ता	..	९७५९	२९७५ (२०.२ टक्के)	७७५ (७.९ टक्के)	३०० (३.१ टक्के)	२६७० (२७.४ टक्के)
एकूण	..	५३०१४	३७९५	३४१३	१६७९	१४२८८
शेती आणि सहकार विभाग.						
(१) कित्ता	..	८६६	३१ (३.५ टक्के)	१० (१.१ टक्के)	७ (०.८ टक्के)	७३ (८.५ टक्के)
(२) कित्ता	..	१७३	७८ (६.६ टक्के)	२९ (२.५ टक्के)	१८ (१.५ टक्के)	१७५ (१४.९ टक्के)
(३) कित्ता	..	३२७४०	३४४७ (१०.५ टक्के)	६२७ (२.५ टक्के)	५७६ (१.८ टक्के)	७८५२ (२३.९ टक्के)
(४) कित्ता	..	१६५२४	४१२५ (२४.९ टक्के)	९३३ (५.६ टक्के)	४७७ (२.९ टक्के)	३६०१ (२१.८ टक्के)
एकूण	..	५०३०९	७६८१	१५९९	१०७८	११७०१
सार्वजनिक प्रशासन विभाग.						
(१) कित्ता	..	५४	१ (१.७ टक्के)	.....	.....	६ (११.२ टक्के)
(२) कित्ता	..	१६३	४ (२.५ टक्के)	१ (०.६ टक्के)	१ (०.७ टक्के)	१८ (११ टक्के)
(३) कित्ता	..	१३८४	१२१ (८.७ टक्के)	२० (१.५ टक्के)	२५ (१.८ टक्के)	२३० (१७.६ टक्के)
(४) कित्ता	..	७६५	२०१ (२०.३ टक्के)	२३ (३ टक्के)	१६ (२ टक्के)	१२९ (१६.९ टक्के)
एकूण	..	२३६६	३२७	४४	४२	३८३
एकूण	..	५,३८,०४०	१,०८,३४८ (२०.२ टक्के)	२४,६७५ (४.५ टक्के)	१५,३५१ (२.८ टक्के)	१,२४,३९५ (२३.१ टक्के)

We must devise measures for the improvement of the scheduled castes and scheduled tribes so that they acquire the same status economically and educationally in our society.

DR. S. RADHAKRISHNAN

वन विकास महामंडळामार्फत नाशिक जिल्ह्यात कामापोटी अन्नधान्य पुरवठा व मजूर कल्याण योजना

श्री. द. अ. मरवल्ली
प्रादेशिक व्यवस्थापक, वन विकास महामंडळ, नाशिक

वन विकास महामंडळ १९७४ साली स्थापन झाले. नाशिक जिल्ह्यात पेठ व सुरगाणा तालुक्यांत वन विकास महामंडळाचे कार्यक्षेत्र आहे व त्यामध्ये जंगलतोडीचे व रोपवन लागवडीची कामे केली जातात. मुख्यत्वेकरून वन विकास महामंडळाच्या सर्व कामांमध्ये स्थानिक आदिवासी कामे करतात. येथे राहणाऱ्या आदिवासी बांधवांचे जीवनमान अत्यंत गरिबीचे असून ते सुधारावे व त्यांना सातत्याने रोजगार मिळावा या उद्देशाने वन विकास महामंडळाचे कार्य सुरू आहे.

मुख्यत्वेकरून स्थानिक आदिवासी बांधवांचे आरोग्य सुधारावे, त्यांना पौष्टीक आहार मिळावा या दृष्टीने विश्व खाद्य प्रकल्पांतर्गत असलेले कार्यक्रम वन विकास महामंडळामार्फत कार्यान्वित आहेत. भारत सरकारने, जागतिक खाद्य व शेती संस्थेशी केलेल्या करारानुसार 'कामापोटी अन्नधान्य' या प्रकल्पानुसार कामगारांना खाद्य पुरविण्याची सोय आहे. त्यानुसार वन विकास महामंडळास गहू व खाद्यतेल यांचा पुरवठा होतो. या वस्तूंचे वाहतूक हाताळणी व वाटप यासाठी लागणारा खर्च वन विकास महामंडळामार्फत केला जातो.

वन विकास महामंडळाच्या निरनिराळ्या कामांवर येणाऱ्या प्रत्येक मजूर कुटुंबास अन्नधान्याचा पुरवठा केला जातो. एक कुटुंब हे प्रमाण धरून त्यांना प्रतिदिनी एक रेशन युनिटचे कुपन देण्यात येते. त्याप्रमाणे प्रत्येक कुपन युनिटला त्यांना २ किलो गहू व १३५ ग्रॅम खाद्यतेल यांचा पुरवठा करण्यात येतो व त्यापोटी नाममात्र शुल्क वसूल केला जातो. प्रतिदिनी ४ रुपयांपर्यंत रोजगार असेल, तर त्यापोटी एक रुपया वसुली व प्रतिदिनी ४ रुपयांपेक्षा अधिक रोजगार असेल तर त्यापोटी एक रुपया पंचवीस पैसे प्रति रेशन कुपन युनिट वसूल करण्यात येतो. तसेच उक्त्या मजुरीने जे लोक कामे करीत असतील त्यांनाही कामाच्या मानाने ठरवून दिलेल्या प्रमाणात रेशन कुपनांचे युनिट देण्यात येतात. या एक ते सव्वा रुपया वसुलीचे प्रमाणात देण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याची बाजारभावाप्रमाणे अंदाजे किंमत जवळ जवळ सहा रुपये होते. म्हणजे प्रत्येक मजुरास नियमित वेतनाव्यतिरिक्त प्रतिदिनी जवळ जवळ ४ रुपये ७५ पैसे ते ५ रुपये अधिक फायदा होतो. या प्रकारची तरतूद फक्त वन विकास महामंडळाकडे काम करणाऱ्या मजुरांनाच नसून जंगल कामगार सहकारी संस्थांकडे काम करणाऱ्या मजुरांनाही आहे. अशा प्रकारे वसूल केलेली रक्कम ही 'मजूर कल्याण निधीकडे' वर्ग करण्यात येते.

सुरुवातीला 'कामापोटी अन्न' हा प्रकल्प नवीन असल्याने व स्थानिक आदिवासी मजुरांचे मुख्य अन्न नागली असल्याने त्यास तितकासा प्रतिसाद मिळाला नाही. जंगल कामगार सहकारी संस्थांनी देखील अन्न मदत घेणेबाबत उत्सुकता दाखविली नाही. तथापि शर्थीचे प्रयत्न करून गहू व तेलाचा कसा फायदा होतो हे पटवून देऊन आता या अन्नधान्याचे वापरात बरीच प्रगती दिसून येते. आजकाल स्थानिक आदिवासी नागली इतक्याच आवडीने गहू व तेलाचा वापर करतात.

आहार सर्व्हेक्षण (न्युट्रीशनल सर्व्हे)

वन विकास महामंडळाने एस.एन.डी.टी. विश्वविद्यालय, मुंबई, यांचेकडे स्थानिक आदिवासी लोकांच्या आहार सर्व्हक्षणाचे काम दिले आहे. यामध्ये मजुरांना देण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याचा परिणाम त्यांचे कार्यक्षमतेवर कितपत झाला आहे याचे सर्व्हेक्षण करणे हा मुख्य उद्देश होय. इतर काही आनुषंगिक खालील मुद्द्यांवरही परिक्षण करण्यात येत आहे :—

(१) वन विकास महामंडळाच्या निरराळ्या कामावर असलेल्या मजुरांचे आहार निरीक्षण.

(२) मजुरांना दिल्या जाणाऱ्या अन्न मदतीतून त्यांचे कार्यक्षमतेवर व आरोग्य यावरील परीणाम.

(३) मजुरांना देण्यात येणाऱ्या पोषक आहारातील त्रुटी व त्यावरील उपाय योजना.

(४) आरोग्य निरीक्षण

एस. एन. डी. टी. विश्वविद्यालय, मुंबईचे डॉ. पुणेकर व त्यांचे सहकारी हे याबाबत निरीक्षण करीत असून त्यांचा अंतिम अहवाल प्रतिक्षित आहे. नाशिक जिल्ह्यात वन विकास महामंडळाच्या निरनिराळ्या केंद्रांवर काम करीत असलेल्या मजुरांची माहिती, मजूर दिन, त्यांना देण्यात आलेली रेशन कुपन युनिट, विश्व खाद्य प्रकल्पांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या कल्याणकारी योजनांचे पोटी झालेली वसुली इत्यादी माहिती नाशिक व सुरगाणा वन प्रकल्पाचे बाबत स्वतंत्र रीत्या परिशिष्ट क्रमांक १ मध्ये देण्यात आलेली आहे, त्याचे कृपया अवलोकन व्हावे.

परिशिष्ट १ वरून आपणांस असे दिसून येईल की, नाशिक वन प्रकल्पात सन १९७७-७८ या वर्षी १८.३९२ मे. टन गव्हाचे वाटप करण्यात आले होते ते आज म्हणजे सन १९८०-८१ साली ५२३.५९६ मे. टन इतके वाढले आहे म्हणजेच जवळ जवळ सुरवातीच्या प्रमाणात २८ पटीने वाढ आहे. सुरगाणा वन प्रकल्पामध्ये सन १९७७-७८ या वर्षी १६.७०० मे. टन गव्हाचे वाटप झाले, तेच सन १९८०-८१ मध्ये १६३.५४२ मे. टन झाले म्हणजेच यातही लक्षणीय अशी दहा पट वाढ झाली आहे असे दिसून येते.

वन विकास महामंडळाचे नियोजित क्षेत्रात आदिवासी लोकांना देण्यात येणाऱ्या सवलती

वन विकास महामंडळाचे नियोजित क्षेत्रात आदिवासी लोकांना खुल्या जंगलात वाळून पडलेले लाकूड घरगुती वापरासाठी विनामूल्य गोळा करणे व मोहाची फळे, फुले, चारोळी, आवळा, गवत इत्यादी गोळा करण्याची सवलत आहे. त्यांची पाळीव जनावरे चारणी क्षेत्रातील

तरतुदीप्रमाणे विनाशुल्क किंवा सवलतीचे दरात चारण्याची सवलत आहे. या व्यतिरिक्त निस्तार योजनेखाली तोडीचे कुपात निघणारे सागी व इंजायली वासे, जळाऊ सरपण इत्यादी माल स्थानिक आदिवासी लोकांना पुरवठा करण्याची तरतूद आहे. सर्वसाधारणपणे या योजनेखाली पुरवठा करण्यात येणारा माल स्थानिक किंमतीचे पन्नास टक्के म्हणजेच प्रचलित नाशिक बाजारपेठेतील दराचे जवळ जवळ २० टक्के एवढा असतो. निस्तार योजनेखाली माल विकत घेत असताना या आधी पंचायत समितीचे गट विकास अधिकारी यांचेकडून पात्रता प्रमाणपत्र घेणे आवश्यक होते व ते हजर केल्यावरच माल देण्याची तरतूद होती. तथापि आदिवासी बांधवांच्या सोयीसाठी पात्रता प्रमाणपत्र हे ज्या त्या गावच्या सरपंचाकडून घेतल्यास चालू शकेल अशी सुधारणा करण्यात आली. ही योजना स्थानिक आदिवासी लोकांच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्याचे दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त असल्याने वन विकास महामंडळाचे मार्फतही राबविण्यात येत आहे.

जंगल कामगार सहकारी संस्था व त्यांचे कार्य

दर वर्षी नियोजित क्षेत्रात जंगलतोडीची कामे वन विकास महामंडळातर्फे किंवा जंगल कामगार सहकारी संस्थांतर्फे करण्यात येतात. ठेकेदारांमार्फत जंगलतोड करणे पूर्णपणे बंद करण्यात आली आहे. नाशिक व सुरगाणा वन प्रकल्पांमध्ये आजमितीस १९ जंगल कामगार सहकारी संस्था काम करीत आहेत. या संस्थांना निष्कासन पद्धतीवर (लॉगींग बेसीस) कामे दिली जातात. त्यांच्या कामाच्या एकंदर खर्चावर २० टक्के कमिशन व ५ टक्के उत्तेजनार्थ रक्कम देण्यात येते. अशा तऱ्हेने कुप कामाच्या संपूर्ण खर्चाव्यतिरिक्त त्यावर संस्थांना २५ टक्के जादा रक्कम देण्यात येते. याशिवाय दोन टक्के रक्कम नियमानुसार कल्याणकारी कामाकरिता म्हणून संस्थांना दिली जाते.

वन विकास महामंडळ शासनाचा प्रतिनिधी म्हणून काम करीत असले तरीसुद्धा जंगल कामगार सहकारी संस्थांना आपल्या कार्यक्षेत्रात उप-प्रतिनिधी म्हणून कामे दिली जातात. जंगल कामगार सहकारी संस्थांचे बहुतेक सभासद हे आदिवासी असल्याने सदिच्छेपोटी त्यांना २५ टक्के नफा दिला जातो.

मजूर कल्याण योजना]

विश्व खाद्य कार्यक्रमाच्या अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनेपोटी जी रक्कम वसूल होते (१ रु. ते १.२५ रु. प्रति रेशन युनिट) ती रक्कम मजूर कल्याण निधीमध्ये जमा होते. अशा रीतीने ह्या जमलेल्या निधीचा विनियोग मजूर कल्याण योजनेसाठी वापरण्यात येतो. अशा योजना वन विकास महामंडळाच्या कामावर येणाऱ्या मजुरांसाठी राबविण्यात येतात.

आदिवासी बांधवांचे कल्याण व विकास योजना राबविणे ही समाजकल्याण व आदिवासी कल्याण विभागाची जबाबदारी असून त्याकरिता आदिवासी उपयोजनेद्वारा कोटयवधी रुपयांची तरतूद केलेली असते. तथापि वन विकास महामंडळाने आपल्या कामावर येणाऱ्या कार्यक्षेत्रातील मजूर व त्यांच्या कुटुंबियांकरिता काही कल्याणकारी योजना घ्याव्यात असे ठरविलेले आहे. या कल्याणकारी योजनांच्यामागे काही उपकाराची भावना नसून ते आमचे पवित्र कर्तव्यच आहे असे समजून फूल नाहीं तर फुलाच्या पाकळीच्या रूपाने मजूर कल्याण निधीतून कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात. यामुळे महामंडळाच्या कर्मचारी व आदिवासी बांधवांमध्ये प्रेमाचे व जिव्हाळ्याचे संबंध निर्माण होऊन वन संरक्षण व वनसंवर्धनाच्या बाबतीत त्यांच्याकडून उत्स्फूर्त सहकार्य लाभते.

ह्या कल्याणकारी योजना तयार करीत असताना आदिवासी बांधवांच्या दैनंदिन उपयोगी वस्तूंच्या वाटपावर प्रथमतः भर देण्यात आलेला होता. त्यामध्ये स्त्री कामगारांना साडया, पुरुषांना कांबळी, पावसाळयाचे प्लास्टिक रेन कोट, इत्यादी गोष्टींचा समावेश होता. परंतु दूरदृष्टीने विचार करता सद्यःपरिस्थितीत आदिवासींची आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा व सामुहिक फायदा या दोन गोष्टींना प्राधान्य देण्यात येऊन त्यानुसार नवनवीन योजना आखण्यात येत आहेत. त्यातील काही महत्त्वाच्या योजनांची माहिती आम्ही पुढे देणार आहोतच. डिसेंबर १९७७ पासून ३० जून १९८१ पर्यंत नाशिक व सुरगाणा वन प्रकल्पांमध्ये राबविण्यात आलेल्या निरनिराळया कल्याणकारी योजनेवर झालेला खर्च परिशिष्ट क्रमांक २ मध्ये दर्शविण्यात आलेला आहे. याशिवाय सन १९८१–८२ सालाकरिता या दोन्हीही प्रकल्पांत मंजूर करण्यात आलेल्या मजूर कल्याण योजनांचा अंदाजे खर्च देण्यात आलेला आहे.

काही महत्त्वाच्या मजूर कल्याण योजना व त्यांचे मुख्य उद्देश

(१) भू-जल संरक्षण व शेती, वन फलोद्यान योजना.––जमीन आणि पाणी ही महत्त्वाची निसर्गदत्त साधनसंपत्ती आहे व लोककल्याणार्थ तिचा नियंत्रित व सुयोग्य वापर करणे अत्यंत आवश्यक आहे. विशेषतः ज्या ठिकाणी डोंगराळ कडे-कपारींचा प्रदेश असेल अशा ठिकाणी तर भू-जल संरक्षण हे महत्त्वाचे आहे व या दोन्हीही गोष्टी एकमेकांवर आधारित असतात. नाशिक व सुरगाणा वन प्रकल्प विभागांत पेठ आणि सुरगाणा तालुक्यांतील आदिवासी विभाग येतो. या विभागात अंदाजे ४५ टक्के शेतीखालील जमीन ही डोंगराळ व चढ-उताराची असून त्याच्यात नागलीची शेती केली जाते. या ठिकाणी पावसाचे प्रमाण जास्त असून तो अल्प कालावधीत पडल्यामुळे जमिनीची धूप मोठया प्रमाणात होते व दिवसेंदिवस जमिनीचा निकृष्टपणा वाढत जाऊन तिची उत्पादनक्षमता कमी होते. या सर्व गोष्टींचा एकंदरीत दुष्परीणाम म्हणजे शेतीचे उत्पादन कमी होणे, विहिरीचे पाणी कमी होऊन उन्हाळयात भीषण पाणी टंचाई हे आदिवासी शेतकऱ्यांना सहन करावे लागतात.

भू-जल संरक्षण व शेती वन फलोद्यान योजना, वर नमूद केलेल्या दुष्परिणामांपासून, आदिवासी बांधवांना संरक्षण देऊ शकेल. जमिनीचे संरक्षण करण्याकरिता १० मीटर अंतरावर सम पातळीचे चर खोदण्यात येतात. त्यायोगे उताराहून वाहत येणारे पाणी अडत अडत जाऊन त्याचा वेग कमी होतो व माती वाहण्याचेही प्रमाण कमी होऊन धूप कमी होते व जमिनीत पाणी मुरण्याचे प्रमाणही वाढते. अशा रीतीने भू-जल संरक्षण योजना अमलात आणण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. अशा चरांचा विशिष्ट अंतरावर खड्डे घेऊन त्यामध्ये कलमी आंबा, फणस, लिंबू, काजू, मोहा इत्यादी फळझाडेही लावण्यात येतात. या झाडांची लागवड ही जमिनीचा कस व मगदूर बघून करण्यात येते. उन्हाळयात या झाडांना पाणी देण्याची सोय करण्यात आलेली आहे. याचबरोबर कु-बाभूळ झाडाची लागवड करण्यात येते. या झाडापासून जनावरांना चारा, जळाऊ सरपण, झोपडी बांधण्यासाठी वासे मिळतात, एवढेच नव्हे तर या झाडांच्या जमिनीत परसणाऱ्या मुळांवर असलेल्या नत्रग्रंथींमुळे जमिनीतील नत्राची वाढ भरपूर प्रमाणात होते व जमिनीचा मगदूरही वाढतो. ज्या क्षेत्रात ही योजना राबविण्यात येते त्याच्या सभोवती खुणेसाठी चर घेण्यात येऊन त्यावर घायपात, बांबू, निलगिरी, खैर इत्यादी नित्योपयोगी झाडांची लागवड करण्यात येते. उरलेल्या मधल्या पट्टयात शेतकऱ्याला आपले नेहमीचे नागली पीकही काढता येते. चर खोदण्याची व झाडे लावण्याची पद्धत परिशिष्ट क्रमांक (३) मध्ये दिली आहे.

या योजनेने नुसते जल संरक्षणाचे काम होते असे नव्हे तर अंदाजे ४ ते ५ वर्षांनंतर या योजनेद्वारे लागवड केलेल्या झाडांपासून फळांचे उत्पादन, गवत, चारा, जळाऊ सरपण, लहान प्रतीचे इमारती लाकूड, बांबू आदी उत्पन्न मिळू शकेल व त्या आदिवासी शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारेल. कु-बाभूळ वनस्पतींमुळे जमिनीचा मगदूरही वाढेल.

पेठ तालुक्यातील कुंभाळे व तोंडवळ या दोन गावांमध्ये सन १९८१ च्या पावसाळ्यात ही योजना प्रायोगिक तत्त्वावर यशस्वी रीत्या राबविण्यात आलेली आहे व पुढील वर्षी मोठ्या प्रमाणावर डोंगर उतारावरील जमिनीवर राबविण्याचे ठरविलेले आहे. एक संपूर्ण खेडे म्हणजे त्या गावच्या संपूर्ण डोंगर उताराच्या शेतीमध्ये ही योजना अमलात आणावी असे ठरले आहे, त्यामुळे जमीन व पाणी संरक्षणाचे परीणाम थोड्या अवधित दिसून येतील. या योजनेचे कार्यक्षेत्र विकसित झाल्यास आदिवासी शेतकऱ्यांची आर्थिक उन्नती निश्चितच होईल व त्याला दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्यास मदत होईल अशी खात्री आहे.

(२) **तांत्रिक शिक्षण.**—आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचा एक मार्ग म्हणून भू-जल संरक्षण योजना आपण पाहिली. काही आदिवासी बांधवांना तांत्रिक कौशल्याची जाण आहे असे दिसून आल्याने, परंतु हे तांत्रिक शिक्षण घेणे त्यांचे आर्थिक परिस्थितीमुळे शक्य नाही असे दिसून आल्याने ही योजना राबविण्याचे ठरविले. त्यासाठी त्यांना योग्य साधने उपलब्ध करून देणे, तांत्रिक शाळेत प्रवेश मिळवून देणे इत्यादी कामे घेण्यात आली. याकरिता निरनिराळ्या योजना अमलात आणलेल्या आहेत.

(३) **शिवणकला प्रशिक्षण केंद्र.**—चालू वर्ष हे आंतरराष्ट्रीय अपंग वर्ष म्हणून जाहीर केलेले आहे. वन विकास महामंडळाने वेगवेगळ्या कार्यकेंद्रावर शिवणकला प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन केलेली आहेत व या केंद्रांत विशेष करून अपंग व्यक्तींना व स्त्रियांना शिवणकला शिकविण्याचे कार्य केले जाते. याच भागात असणाऱ्या प्रशिक्षित स्थानिक व्यक्तींची नेमणूक प्रशिक्षणाधिकारी म्हणून करण्यात आलेली आहे. याचा दोन दृष्टीने फायदा होतो. एक म्हणजे प्रशिक्षित व्यक्तीस व्यवसाय मिळतो व दुसरा म्हणजे तो स्थानिक भाषेत शिक्षण देऊ शकतो. या वर्गात विशेष करून अपंग व स्त्रियांना प्रशिक्षणाची सोय केलेली आहे. शक्यतो वन विकास महामंडळाच्या नियोजित क्षेत्रामधील रहात असलेल्या व मजुरांच्या आप्तेष्टांना प्राधान्य दिले जाते. सदरहू प्रशिक्षणाचा कालावधी हा तीन महिन्यांचा असून प्रत्येक प्रशिक्षित उमेदवारास शिक्षण कालावधी संपल्यावर कात्री, टप इत्यादींचा एक संच विनामूल्य दिला जातो. प्रत्येक उमेदवारास प्रतिदिनी शिक्षण कालावधीत दोन रुपये शिक्षण भत्ता दिला जातो. ज्या उमेदवाराने तीन महिन्यांचे प्रशिक्षण उत्तम रीतीने पूर्ण केले आहे त्याना आणखी तीन महिन्यांचे विशेष प्रशिक्षण देण्याची योजना आहे. प्रत्येक प्रशिक्षित उमेदवारास एक शिलाई मशीन ५० टक्के अनुदान रूपाने देण्यात येईल. अपंग व्यक्तीचे बाबतीत अनुदान ९० टक्केपर्यन्त वाढविण्यात आलेले आहे व उरलेली रक्कम हप्त्याने परतफेड करण्याचे आहे. शालेय विद्यार्थ्यांसाठी गणवेष पुरवठा, ही दखील एक योजना अमलात आणली जात आहे. या योजनेचाच फायदा शिवणकला प्रशिक्षित विद्यार्थ्यास कर्ज परतफेडीकरिता करता यावा म्हणून अशा प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांकडून शालेय विद्यार्थ्यांचे गणवेश शिवून त्याची शिलाई परतफेडीच्या रकमेपोटी जमा करणे सोयीस्कर होईल. ही योजना अमलात आणल्यानंतर असे दिसून आले की, आदिवासी स्त्रियांमध्ये विशेष उत्साह दिसून आला व त्यातील कित्येक स्त्रिया ६ ते ७ कि. मी. अंतराची पायपीट करून प्रशिक्षणासाठी येत आहेत. ही गोष्ट लक्षात घेऊन त्यांचे सोयीसाठी नवीन नवीन केंद्रे स्थापन करण्यात येत आहेत.

(४) **दुग्धव्यवसाय व पशुसंगोपन.**—दुग्धव्यवसाय आणि पशुसंगोपनाचे प्रशिक्षण नाशिक येथे आदिवासी मुलांना देण्यात येत आहे आणि या व्यवसायाशी पूरक म्हणून या प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांना गवत साठविण्याच्या सायलो पद्धतीचेही शिक्षण देण्यात येत आहे. चालू वर्षी झालेल्या अतिवृष्टीमुळे अर्धपोटी असलेली अगणित जनावरे पेठ आणि सुरगाणा भागात मेली. त्यामुळे अशा अर्धपोटी जनावरांचे संरक्षण करण्याचे दृष्टीने या गवत साठविणे पद्धतीस चालना मिळत आहे. तसेच कृत्रिम रेतन तंत्राचाही वापर करण्यास सुरवात केली आहे. या कामी पेठ येथे स्थायिक असलेले जिल्हा परिषदेचे पशुसंगोपन अधिकारी यांची मदत घेतली जाते. नेहमीच्या कृत्रिम रेतन पद्धतीमध्ये सुधारणा घडवून आणली असून उरळी कांचन येथील भारतीय कृषि उद्योग प्रतिष्ठानामार्फत नवीन गोठविलेल्या रेतन पद्धतीचा उपयोग केला जात आहे आणि या पद्धतीने चाळीस ते पन्नास टक्के यश मिळल अशी अपेक्षा आहे. या कामास आदिवासी बांधवांचे संपूर्ण सहकार्य मिळत आहे. पशुसंवर्धन अधिकारी व त्यांचे इतर सहअधिकारीही यांना सन्मान वेतन देऊन त्यांना या कामाकरिता महामंडळाची जीप किंवा भत्ता दिला जातो. त्यांचे मार्गदर्शन व मदतीने ही योजना यशस्वी रीत्या अमलात आणीत आहोत. याचा फायदा प्रशिक्षित आदिवासी मुलांना स्वतंत्र दुग्धव्यवसाय सुरू करण्याचे दृष्टीने भविष्यात निश्चितच होईल.

(५) **कुक्कुट पालन.**—कुक्कुट पालन हा एक वर्षानुवर्षे चालत आलेला आदिवासी लोकांचा व्यवसाय आहे. परंतु त्यांचे संवर्धन, जोपासना कशी करावे याचे प्रशिक्षण त्यांना दिलेले नाही. त्यामुळे परंपरागत पद्धतीनुसार यांचे संवर्धन चालते. त्यामुळे या विषयावर प्रशिक्षण दिल्यास कुक्कुट विकास होईल हा उद्देश मनापुढे ठेऊन एक योजना आखण्यात आली. त्यानुसार कुक्कुट विकास अधिकारी, नाशिक यांचे सहकार्याने नाशिक येथे हा शिक्षणक्रम सुरू केला. प्रशिक्षित विद्यार्थ्यांकडे ऱ्होड आयलंड जातीचे मादी व नर देऊन स्थानिक कोंबड्यांपासून संकरित प्रजोत्पत्ती करण्याचे ठरविले आहे. भावी काळात चांगल्या संकरित जातींची त्या भागात वाढ होऊन कुक्कुट पालन हा एक किफायतशीर जोडधंदा आदिवासी बांधवांना मिळू शकेल.

(६) **सुतारकाम.**—ज्या आदिवासी मुलांना औद्योगिक, तांत्रिक शिक्षण संस्थेत प्रवेश मिळविण्यासाठी पुरेशी शैक्षणिक पात्रता नाही परंतु सुतारकाम आदी विषयाची आवड आहे, अशा मुलांकरिता वन विकास महामंडळातर्फे धुळे जिल्ह्यात, तळोदा येथे सुतारकाम प्रशिक्षण केंद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. या ठिकाणी सहा महिन्यांचा प्रशिक्षण वर्ग असून या वर्गात नाशिक, धुळे व जळगाव जिल्ह्यांतील आदिवासी मुलांना प्रवेश देण्यात येतो. प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीला दरमहा १५० रुपये शिक्षण भत्ता देण्यात येऊन या ठिकाणी त्यांची राहण्याची सोय करण्यात येते. शिक्षणक्रम पूर्ण केल्यानंतर प्रत्येक विद्यार्थ्याला स्वतःचा रोजगार सुरू करण्यासाठी अंदाजे ७०० रुपये किमतीचे सुतारकाम साहित्य मोफत देण्यात येते.

(७) **इतर प्रशिक्षण.**—वर वर्णन केलेल्या प्रशिक्षणाव्यतिरिक्त इतर प्रकारचेही प्रशिक्षण देण्याच्या योजना अमलात आणीत आहोत की, ज्यायोगे आदिवासी बांधवांना त्यापासून आर्थिक फायदा होईल. उदा. झाडाचे कलम करणे, कौले व माठ बनविणे, सायकल दुरुस्ती, केशकर्तन, डिझेल मशीन व पंप दुरुस्ती, वायरमन कोर्स इत्यादी. ग्रामीण भागात फक्त पावसाळी पिकांवर अवलंबून रहावे लागते. अशा वेळी व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे जोडधंदा चालवून त्याच्या एक उपजिविकेचे साधन होऊ शकते.

त्यामुळे आमच्या आदिवासी बांधवांना दारिद्र्य रेषेच्या वर येणे शक्य होईल, त्यांचे राहणीमान सुधारेल.

(८) सामाजिक वनीकरण योजना.—सन १९८१ चे पावसाळयात वन विकास महामंडळाने ग्रामीण रस्त्यांच्या दुतर्फा झाडे लावणे तसेच खाजगी व पंचायत जमिनीत झाडे लावणे हा उपक्रम अल्प प्रमाणात हाती घेतला आहे. ही सामाजिक वनीकरणाची योजना पुढील वर्षी म्हणजे सन १९८२ सालचे पावसाळयात मोठया प्रमाणावर राबविण्याचे ठरविलेले आहे. अशा रीतीने प्रत्येक गावाजवळील खाजगी व पंचायत जमिनीत लावलेल्या झाडोऱ्यामुळे आदिवासींना लागणारे जळण व लहान प्रतीचा इमारती माल त्यांतून उपलब्ध होईल आणि अप्रत्यक्ष रीत्या सरकारी जंगलात होणारी चोरटी तूट कमी होईल.

(९) गोबर गॅस.—वन विकास महामंडळाने खरशेत, तालुका पेठ येथे गतवर्षी एक गोबरगॅस प्लॅन्ट उभारला आहे व याचा उपयोग स्वयंपाक व प्रकाशासाठी होत आहे. हा एक प्राथमिक स्वरूपाचा प्रयोग होता. हा यशस्वी रीत्या अंमलात आलेला आहे. यायोगे जळणासाठी सरपण कमी लागेल. या नवीन उपक्रमाचा तेथील आदिवासींनी आनंदाने स्वीकार केलेला आहे. अशाच प्रकारचे गोबर गॅस प्लॅंट इतर काही खेडयांमध्ये कार्यान्वित करण्याचे ठरविले आहे व त्या दृष्टीने पावले उचलण्यात येत आहेत. अप्रत्यक्ष रीत्या याही मार्गाने आदिवासी विभागातील जळाऊ सरपणाची मागणी कमी होईल व पर्यायाने जंगलातील चोरटया तुटीसही आळा बसेल.

(१०) राब किंवा भाजणी नर्सरीसाठी नवीन योजना.—भात व नागली हे आदिवासी विभागातील मुख्य पीक आहे. याकरिता प्रत्येक शेतकऱ्याचे भात व नागलीच्या तरूंचे रोपागार असते व रोपागारात तयार झालेली रोपे शेतात पावसाळयात लावली जातात. असे रोपागार तयार करत असताना आदिवासी शेतकऱ्यांची अशी एक समजूत आहे की, रोपागाराचे क्षेत्र राब भरून जाळल्याशिवाय रोपे चांगली येत नाहीत. याकरिता झाडांच्या फांद्या उन्हाळयात तोडून, जंगलात पडलेला पाला-पाचोळा गोळा करून हे रोपागाराचे क्षेत्र भरले जाते व ते वाळल्यावर जाळले जाते. राबाकरिता लागणारा हा माल मसाला तोडून गोळा करणे यांस टहाळ कापणी म्हणतात आणि ही टहाळ कापणी पद्धत वारंवार अमलात आणल्यामुळे जंगलात उभ्या असलेल्या झाडोऱ्यास अत्यंत हानिकारक आहे. विशेषत: साग, शिसम, हेद, ऐन इत्यादी मौल्यवान झाडांना इजा पोहचून त्यामध्ये गाठी तयार होतात व झाडे रोगट बनतात व त्यांची वाढ खुंटीत होते आणि त्यापासून इमारती माल न निघता जळाऊ सरपणात त्याचे रूपांतर होते. पर्यायाने अशा मौल्यवान झाडाचे अवमूल्यन होते.

या टहाळ कापणीच्या अपायकारक पद्धतीपासून आदिवासी शेतकऱ्यास परावृत्त करणे हे मोठे महत्त्वाचे काम आहे. पर्यायाने जंगलाचे मूल्यवर्धनच होईल. याकरीता वन विकास महामंडळ जागरुक आहे. त्याकरिता शेती खात्याच्या अधिकाऱ्याकडून तांत्रिक सल्ला घेऊन भात व नागलीच्या तरूंचे रोपागार नैसर्गिक व कृत्रिम खतांचा वापर करून प्रायोगिक स्वरूपावर तयार करण्यात आले. भाताच्या तरूंसाठी हा प्रयोग यशस्वी ठरला, परंतु नागलीच्या तरूंसाठी विशेष समाधानकारक वाटला नाही. पुढील वर्षी, मिळालेला अनुभव गाठीशी बांधून यशस्वी रोपागार तयार करण्याचे तंत्र शक्य होईल. हे रोपागार तयार करीत असताना आदिवासी शेतकऱ्यांची परंपरागत चालत आलेली रुढ पद्धत, म्हणजेच राब भरणे व जाळणे, अमलात आणली जात नाही. या योजनेचे यश यातच सामावलेले असून ही पद्धत संपूर्णपणे यशस्वी झाले वर त्याचा प्रचार संपूर्ण आदिवासी भागात केला जाईल व यायोगे टहाळ कापणीपासून जंगलाचे संरक्षण करणेसाठी या योजनेचा अत्यंत उपयोग होईल.

(११) जंगल संरक्षणात गुराख्यांचा सहभाग.—जंगलाचे नुकसान अनेक कारणांपासून होत असते. त्यातील एक म्हणजे जंगलाला लागलेले वणवे, यामुळे झाडांना नुसती इजाच होत नाही. तर वणव्यामध्ये मोठमोठाले वृक्षदेखील जळून जातात. जंगलात वाढणाऱ्या बाल तरूंवर हा एक प्राणांतिक आघातच असतो. त्यामुळे जंगलाची नैसर्गिक वाढ खुंटते. जंगलात मोठमोठी उभी झाडे जरी दिसत असली व बाह्य दर्शनी जंगल जरी चांगले दिसत असले तरी वणव्यामुळे बाल तरूंचा झालेला नाश हे पुढील भवितव्याची नांदीच बनत असते.

मुख्यत्वेकरून वनामध्ये गुराखी मुले गुरे चारण्यासाठी नेत असतात व ह्या गुरे चराईमुळे बालतरू तुडवीले जाऊन किंवा रोपागारांत चराई झाल्यास त्यांतील बालतरू तुडविले जाऊन जंगलाचे मोठया प्रमाणावर नुकसान होते. गुराखी मुलांच्या स्वाभाविक पद्धतीनुसार कित्येक वेळा त्यांच्या हातात असलेल्या कोयत्या-विळयाने देखील नुकसान होते. बऱ्याच वेळा हातातील जळता टेंबा किंवा पेटती काडी टाकून दिल्याने जंगलास आगी लागतात व अशी आग विझविणे दुरापास्त होते. ह्या गुराखी मुलांना जर आपण विश्वासात घेतले तर त्यांचेकडूनही जंगल संरक्षण होऊ शकते. विशेषत: वन रोपागारांत चराई बंद ठेवणे, जंगलास लागलेले वणवे विझविणे किंवा त्यांची माहिती नजिक असलेल्या वन अधिकाऱ्यास देऊन अथवा विझविण्यासाठी मदत गोळा करणे वगैरे. त्याकरिता लहान मुलांच्या आवडीच्या गोष्टी म्हणजे त्यांना बासरी, कांबळी, मिठाई, घुंगराची काठी किंवा प्लॅस्टीक रेन कोट इत्यादी वस्तू देणे म्हणजेच त्यांच्या नित्योपयोगी वस्तू वाटपाची तरतूद वन विकास महामंडळाने केली आहे. ह्या कार्यक्रमाद्वारे गुराखी मुलांना विश्वासात घेता येईल व त्यांचेकडून कळत न कळत जंगल संरक्षणाचे काम करून घेता येईल ही महत्त्वाची बाब. अशा प्रकारची योजना नाशिक वन प्रकल्पात नुकतीच कार्यान्वित केली आहे.

(१२) चलच्चित्रपट—दिवसभराचे कष्टदायक काम केल्यानंतर मनोरंजन म्हणून गाणी व भजने इत्यादी कार्यक्रम मजूर वस्तींमधून होत असतात. परंतु चलच्चित्रपटाचे एक आकर्षण सर्वांनाच असते. मग त्यात आदिवासी बांधवही मागे नाहीत. परंतु हे मनोरंजन त्यांना जवळपासच्या कोणत्याही गावात करून घेता येत नाही व नाशिकसारख्या दूरवरच्या शहरात जाऊन पाहणे म्हणजे एक चैनच. परंतु मोठया खर्चाची व वेळ घालविणारी, त्यामुळे आवड असूनही हे मनोरंजन त्यांना शक्य होत नाही. म्हणून वन विकास महामंडळाच्या प्रत्येक वन प्रकल्पामध्ये चलच्चित्रपट दाखविण्याची सोय केलेली आहे. ज्या गावांमध्ये वीज नाही त्या ठिकाणी जनरेटरवर चित्रपट दाखविण्यात येतो. याकरिता निरनिराळया मनोरंजक व आकर्षक फिल्मस् आणण्यात आलेल्या आहेत. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुट पालन, जंगल संवर्धन, फलोद्यानाची लागवड, वन्य पशु-पक्षी, भारत दर्शन, कुटुंब नियोजन आदी फिल्मस् घेण्यात आलेल्या आहेत व अद्यापही निरनिराळया विषयांवरील फिल्मस् घेण्याचे ठरविले आहे. या सर्वांत कुटुंबकल्याण व जंगल संवर्धन हे महत्त्वाचे विषय आहेत. आजकाल प्रत्येक खेडयात अशा प्रकारच्या फिल्मस् दाखविण्यात येत आहेत व या योजनेस उत्तम प्रतिसादही मिळत आहे.

(१३) कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया शिबिर आणि वैद्यकीय मदत.—'कुटुंब लहान तर सुख महान' हे तर आपल्या संपूर्ण भारत देशात आजकालचे ब्रीद वाक्यच ठरले आहे. सुशिक्षित माणसास याबाबत जास्त सांगण्यास नकोच. परंतु गिरीकंदरात राहणाऱ्या आदिवासी बांधवांना हे महत्त्व सांगणे व पटवून देणे तसे अवघडच. तथापि वन विकास महामंडळसुद्धा याबाबत

आघाडीवर आहे. सुरगाणा तालुक्यात सप्टेंबर १९८१ महिन्यामध्ये जंगल कामगार सहकारी संस्थेच्या सहकार्याने वन विकास महामंडळाने पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिर आयोजित केले होते व त्यात एकूण ६५ जणांचे वर शस्त्र-क्रिया झाल्या. सुरगाण्याचे प्रसिद्ध वैद्यकीय अधिकारी डॉ. माठा व सौ. डॉ. माठा यांचे सहकार्याने हे शिबिर अत्यंत यशस्वी रीत्या पार पडले. एवढेच नव्हे तर महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनीसुद्धा त्यांना मिळणारे सरकारी अनुदान हे सुद्धा शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या आदिवासी बांधवांना देऊन टाकले व एक नवा आदर्श सर्वांचे पुढे ठेवलेला आहे. वन विकास महामंडळाने देखील प्रत्येक शिबिरार्थीस ५० रुपयांची रोख रक्कम अनुदान म्हणून देऊन त्यांची नेणे आणण्याची सुद्धा व्यवस्था ठेवली होती. यापुढे महामंडळामार्फत सुरगाणा येथे नेत्रचिकित्सा व शस्त्रक्रिया शिबीर भरविण्याचे ठरविले आहे व त्या दृष्टीने पावले उचलण्यात येत आहेत.

महामंडळाचे कामावर येणाऱ्या मजुरांची शारीरिक तपासणी शिबिरेही भरविण्यात येत आहेत. त्यामध्ये त्यांची तपासणी करून योग्य ते औषध उपचार करणे, जरूर असल्यास नाशिक येथे उपचारार्थ आणणे वगैरे कामे केली जातात. प्रत्येक कार्यकेंद्रावर प्रथमोपचाराचे साहित्य ठेवण्यात आलेले आहे. याशिवाय ज्यांना जीवनसत्वाची जरुरी आहे अशा आदिवासी बांधवांना जीवनसत्वाच्या गोळ्या देण्याची सोयही केलेली आहे.

(१४) **पिठाची गिरणी.**—पूर्वापार चालत आलेले दगडी पीठाचे जाते आजकाल खेड्या-पाड्यांतही दिसत नाही, यात दळण्यामध्ये वेळेचा अपव्यय होतो व योग्य प्रकारचे पिठही मिळत नाही. शहरी भागात तर जाते हा शब्द जवळ जवळ नाहिसा होत आलेला आहे. ज्या खेड्यात वीज उपलब्ध आहे त्या ठिकाणी पिठाच्या गिरण्या दिसतात, परंतु अद्यापही डोंगराळ आदिवासी खेड्यांत पिठाची गिरणी दिसत नाही व ते आदिवासी बांधव दूरच्या खेड्यांत दळण्याकरिता पायी जातात. या-करिता वन विकास महामंडळाने अशा दुर्गम खेड्यांमध्ये पिठाची गिरणी स्थापन करण्याचा संकल्प केलेला आहे. त्या दृष्टीने पेठ तालुक्या-तील बेरवळ, या हरसूल कार्य केंद्रात; अती दूर असलेल्या गावी पिठाची गिरणी चालू करण्याची योजना मंजूर केली असून ती लवकरच कार्या-न्वित होईल. या योजनेचा उपयोग बेरवळ व आसपास असलेल्या खेड्यांतील आदिवासी बांधवांना होणार आहे.

वर वर्णन केलेल्या महत्त्वाच्या योजनां-व्यतिरिक्त इतर बऱ्याच छोट्या-मोठ्या योजना कार्यान्वित होत आहेत. त्याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :—

(१) दैनंदिन उपयोगाच्या वस्तूंचे वाटप, भोजन साहित्य, जेवणाचे डबे, पावसाळी प्लॅस्टीक रेन कोट, कांबळी वाटप, धान्य साठविण्यासाठी रिकामे डबे, घराचे वाडग्यात लावण्यासाठी कलमी फळझाडे, शालेय उपकरणे, पुस्तके व खेळांचे साहित्य, शालेय गणवेष, शालेय विद्यार्थ्यांना पौष्टीक आहार.

(२) प्रौढ शिक्षण वर्ग.

(३) गावरस्ते सुधार योजना, शालेय इमारतींची दुरुस्ती.

(४) सामुदायिक गावविहिरीची बांधणी व दुरुस्ती.

(५) सांस्कृतिक कार्यक्रम प्रोत्साहन योजना.

(६) सवलतीच्या दरात मुकादम व चौकीदार यांना सायकल पुरवठा.

(७) औद्योगिक व तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांकरिता शिष्यवृत्ती.

एकंदरीत योजनांचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येईल की, वन विकास महामंडळ, मजूर कल्याण योजना राबविण्याचा सर्वंकष प्रयत्न करीत आहे. त्यायोगे आदिवासी बांधवांचा विश्वास संपादन करून जंगल संवर्धन व संरक्षणासाठी त्यांचे सहकार्य मिळवीत आहे. एवढेच नसून या अशिक्षित व गरीब आदिवासी बांधवांचा उत्कर्ष करण्याचा व त्यांची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत आहे.

कार्यान्वित असणाऱ्या या सर्व योजनांचा काही वर्षांनंतर सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने मूल्यमापन, स्वतंत्र यंत्रणेमार्फत घेतल्यास, याबाबतचा निश्चित फलितांश समजू शकेल व आदिवासी बांधवांचा सामाजिक व आर्थिक विकास कसा घडवून आणावा याबाबत निश्चित मार्गदर्शन होईल.

□ □ □

आदिवासी हस्तकला

आदिवासी जीवन संपूर्णतः निसर्गसान्निध्यात संपन्न होत असल्याने त्यांच्या हस्तकलेवर निसर्ग व जंगलातील वस्तू, प्राणी व नैसर्गिक कल्पना यांची पकड पहावयास मिळते. कोणतीही कलाकृती ही मुख्यतः त्यांच्या उपयोगासाठीच जरी असली तरी वस्तूशी संबंध फक्त ' उपभोग्य ' न राहता आत्मिय असतो. आदिवासी कलेचे अनेक पैलू आहेत. वस्तूतील गुणांचा जास्तीत जास्त श्रेयस्कर उपयोग करून स्वतःच्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप आदिवासी कलाकार देत असल्याने निर्माण होणाऱ्या वस्तू, चित्र अगर इतर कलाकृतीच्या माध्यमातून आदिवासी कलाकार प्रगल्भ विचार प्रगट करीत असतो. या साऱ्या वस्तूंवर नजर टाकल्यास त्यातून निर्माण झालेले कसब व यासाठी केलेली तपश्चर्या बाहेरच्या माणसाला थक्क करून सोडते. पुणे येथील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या आदिवासी संग्रहालयात आदिवासी हस्तकलेची विविध अंगे जतन केलेली आहेत.

परिशिष्ट क्रमांक १

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक व सुरगाणा वन प्रकल्प विभागात कार्यान्वित असलेल्या विश्व खाद्य कार्यक्रमांतर्गत मजुरांना केलेले धान्य वाटप, त्यापोटी केलेली वसुली व कार्य मजूर दिन यासंबंधीचा माहिती तक्ता

वर्ष	प्रकल्प विभागाचे नाव	एकूण कार्य-मजूर दिन	कुटुंबनिहाय शिधावाटप युनिट	विश्व खाद्य कार्यक्रमांतर्गत केलेली वसुली	धान्य वाटप: गहू (किलो)	धान्य वाटप: खाद्य तेल (किलो)	शेरा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)	(७)	(८)
				रुपये			
१९७७–७८	नाशिक ..	३,०५,४१०	९,१९६	१६,३३०.३८	१८,३९२.०००	१,२४१.२०५	मजुरांना धान्यांचे वाटप माहे डिसेंबर १९७७ पासून केलेले आहे.
	सुरगाणा ..	९,८०४	८,३५०	१३,१३६.३०	१६,७००.०००	१,१९९.४७५	
	एकूण ..	३,१५,२१४	१७,५४६	२९,४६६.६८	३५,०९२.०००	२,४४०.६८०	
१९७८–७९	नाशिक ..	५,०६,९६३	१,०४,७७४	१५१,३६१.८०	२,०९,४५८.०००	१३,८४८.१०४	
	सुरगाणा ..	२९,४५६	१०,५७५	१७,१९३.९०	२१,१५०.००	१,४२७.६२५	
	एकूण ..	५,३६,४१९	१,१५,३४९	१,६८,५५५.७०	२,३०,६९८.०००	१५,२७५.७२९	
१९७९–८०	नाशिक ..	४,५१,०४१	१,८०,७९४	२,१३,९२८.००	३,६१,५८८.०००	१६,६७४.१९४	
	सुरगाणा ..	१,६६,४००	२५,६५४	३०,६८०.७५	४९,३०८.०००	२,५१४.६००	
	एकूण ..	६,१७,४४१	२,०५,४४८	२,४४,००८.७५	४,१०,८९६.०००	१९,१८८.७९४	
१९८०–८१	नाशिक ..	३,७५,४९७	२,६१,७९८	२,८६,५३६.२५	५,२३,५९६.०००	३४,५६५.५००	
	सुरगाणा ..	१,१४,३११	६१,७७१	८६,७६९.५०	१,६३,५४२.०००	१०,८९९.३३०	
	एकूण ..	४,८९,८०८	३,४३,५६९	३७३,३०५.७५	६,८७,१३८.०००	४५,४६४.८३०	

आदिवासी क्षेत्रों की समस्या यह है कि, वहाँ के लोग यह महसूस करे कि अपना जीवन व्यतीत करने और अपनी आकांक्षा और प्रतिमा के अनुसार अपना विकास करने की उन्हे पूरी स्वतंत्रता है। उन्हे यह महसूस करना चाहिये कि भारत न केवल उनकी रक्षा करनेवाली, बल्कि उन्हे मुक्ति देनेवाली शक्ति भी है। भारत उनका शासक है और वे शासित हैं अथवा उन पर ऐंसी प्रथाएँ या परिपाठियाँ लादी जायेंगी जिनसे वे अनभिज्ञ हैं। इस प्रकार की कोई धारणा उन्हे हम से दूर ले जायेगी।

जवाहरलाल नेहरु

परिशिष्ट क्रमांक २

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक व सुरगणा वन प्रकल्प विभागात मजुरांसाठी "मजूर कल्याण योजने" अंतर्गत राबविण्यात आलेल्या व येणाऱ्या योजनेवर झालेल्या खर्चाचा वार्षिक तपशील

वर्ष	प्रकल्प विभागाचे नाव	मजूर कल्याण योजनेवर झालेला एकूण खर्च	सन १९८१–८२ सालाकरिता आतापर्यंत मंजूर केलेल्या योजनांच्या खर्चाचा तपशील	शेरा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
		रुपये		
१९७७–७८	नाशिक	....	....	
	सुरगाणा	४,९००.००	....	
	एकूण ..	४,९००.००	....	
१९७८–७९	नाशिक	२९,९७६.५९	....	
	सुरगाणा	....	....	
	एकूण ..	२९,९७६.५९	....	
१९७९–८०	नाशिक	१४,१५६.०५	....	
	सुरगाणा	....	....	
	एकूण ..	१४,१५६.०५	....	
१९८०–८१	नाशिक	१,५५,९७०.३०	....	
	सुरगाणा	८८,२५१.७७	....	
	एकूण ..	२,४४,२२२.०७	....	
१९८१–८२	नाशिक	....	१२,७१,८८३.००	
	सुरगाणा	....	४,४७,०७६.००	
	एकूण ..	....	१७,१८,९५९.००	

परिशिष्ट क्रमांक - 3

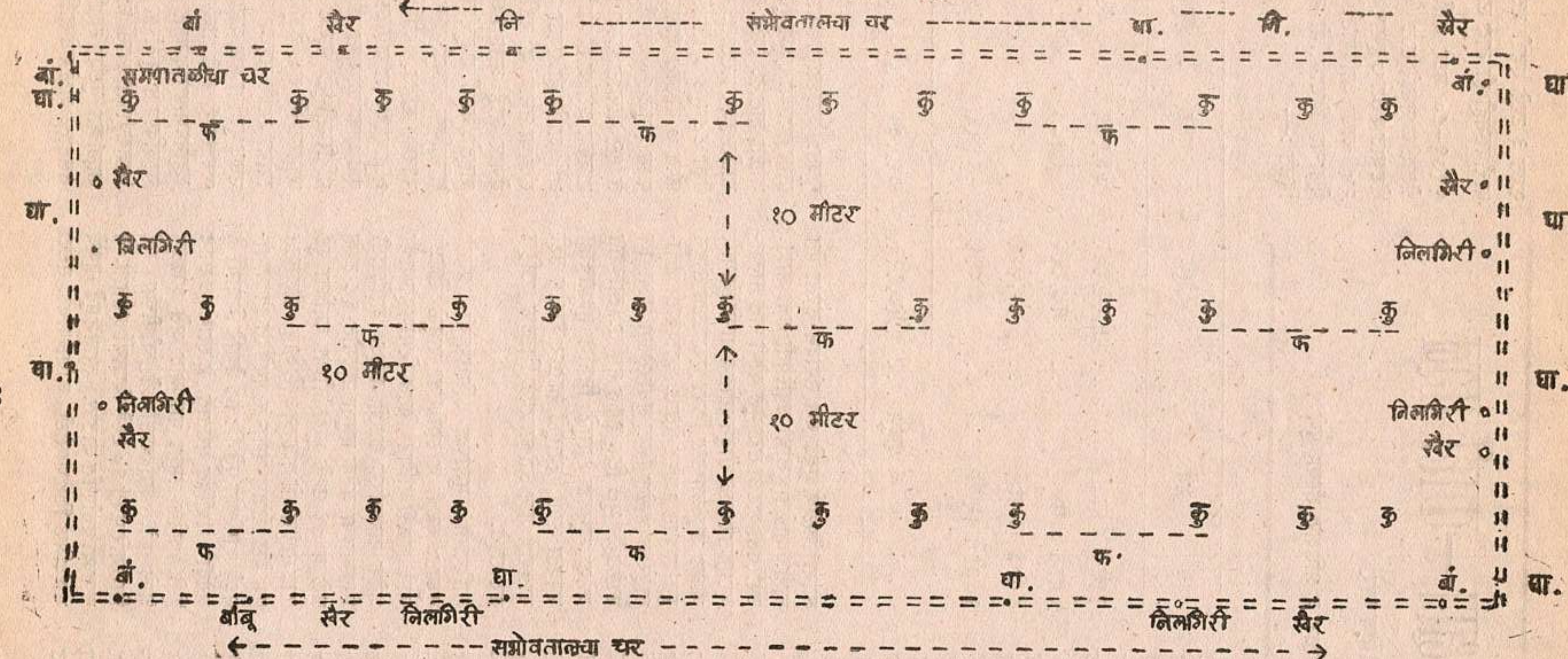

*** सु ची ***

1) फ = फळझाडे 2) कु = कु-बाभूळ 3) नि = निलगिरी

4) खै = खैर 5) बां. = बांबू 6) घा. = घासपात

आदिवासींचे शिक्षण—काही प्रश्न

डॉ. गोविंद गारे

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

शिक्षण हा कोणत्याही समाजाचा सुधारणेचा पाया आहे. मागासलेल्या समाजात शिक्षण नसेल तर आर्थिक किंवा सामाजिक प्रगतीसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते फोल ठरतात. या पार्श्वभूमीवर १९७१ सालच्या जनगणनेतील आदिवासींच्या साक्षरतेचे आकडे खूपच बोलके आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासींचे साक्षरतेचे प्रमाण फक्त ११ टक्के एवढे होते. त्यांत पुरुष १९ टक्के व स्त्रिया फक्त ४ टक्के साक्षर आहेत. सर्वसामान्य जनतेतील साक्षरतेचे हेच प्रमाण ३९ टक्के असल्याचे दिसते. त्यात पुरुष ५० टक्के साक्षर व स्त्रिया २६ टक्के साक्षर आहेत. यावरून तौलनिक प्रगतीचा सर्वसामान्य अंदाज येतो.

महाराष्ट्रात जे समाज पन्नास वर्षांपूर्वी मागासलेले होते, त्यांच्यामध्ये सामाजिक व शैक्षणिक प्रगती घडवून आणण्यात शिक्षण मुख्यत: कारणीभूत झालेले आहे. स्वातंत्र्या-नंतर ३० वर्षांच्या कालखंडात मात्र आदिवासीं-ची प्रगती साक्षरतेने मोजल्यास फक्त ११ टक्के झालेली आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजाचा शैक्षणिक मागासलेपणा कोणाच्याही चटकन लक्षात येतो.

शैक्षणिक प्रगतीसाठी केवळ साक्षरता हे काही खऱ्या शिक्षणाचे मोजमाप होऊ शकत नाही. त्यावरून फक्त प्रगतीचा वेग समजू शकतो. आदिवासी क्षेत्रातील ९० टक्के खेड्यां-मध्ये जिल्हा परिषदेच्या प्राथमिक शाळा आहेत. तरी देखील आदिवासींमध्ये पूर्ण वेळ शिकणाऱ्या मुलांचे प्रमाण केवळ ३.६ टक्के एवढेच आहे. प्राथमिक शाळांच्या जोडीला आता आश्रमशाळाही सुरू करण्यात आलेल्या आहेत. निवासी शिक्षणाची पद्धती आदिवासी मुलांच्यासाठी शासनाने स्वीकारली आहे. परंतु त्यांना विशेषत्वाने जाणवणारी बाब म्हणजे शाळेतील शिक्षण आणि शाळेबाहेरील मुलांचे नित्याचे जीवन यांत आज सुसंवादित्व नसल्या-मुळे मुले शिक्षणाचा कंटाळा करू लागतात. त्यातून थोडीफार मुले शाळा शिकण्याचा कुवतीप्रमाणे प्रयत्न करतात. परंतु त्यात त्यांना मिळावे एवढे यश संपादन करता येत नाही. शाळेत मुलांची उपस्थिती कमी असते. उपस्थिती वाढली तरी मुले चौथी पास झाल्या-वर एकतर शाळा सोडून देतात व आपले नित्याचे जीवन जगू लागतात किंवा एक शाळा सोडून दुसऱ्या शाळेत प्रवेश घेतात. आदिवासी क्षेत्रा-बाहेरील शाळेत किंवा सुधारलेल्या भागातील शाळेतही मुले टिकू शकत नाहीत. त्यांच्यात अनेक न्यूनगंड त्यामुळे निर्माण होण्याचीही शक्यता असते. त्यामुळे फारतर जेमतेम सही करण्याचे ज्ञान त्यांच्याजवळ शिल्लक राहिले तर राहते.

आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाची प्रगती मुख्यत: गळती व स्थगितता यांमुळे रोखली जाते. गळती आणि स्थगितता निर्माण होण्याची अनेक पारंपारिक कारणे आहेत. आदिवासी शिक्षणाच्या अनेक नमुना पाहणीत ६८ टक्के मुले व ७४ टक्के मुली चौथ्या वर्गाच्या पुढे जात नाहीत असे आढळून आले आहे. थोडक्यात पूर्ण वेळ शिक्षण घेणाऱ्या मर्यादित विद्यार्थ्यां-मध्ये चौथीच्या पुढे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी हे अगदीच मर्यादित असतात, हे त्यावरून स्पष्ट होते. अनेक नमुना पाहण्यात असे आढळून आले की, आदिवासींमध्ये चौथीच्या पुढे शिकणारे फक्त १० टक्के विद्यार्थी असतात. ते सातव्या वर्गापर्यंत जातात. त्यातून पुढे म्हणजे माध्यमिक शिक्षणासाठी जाणाऱ्यांची संख्या फक्त ३ टक्के एवढी असते. खालील आकडे-वारीवरूनही ही बाब लक्षात यईल.

१९७९–८० मध्ये आदिवासी उप योजना क्षेत्रातील सुमारे सात (७) हजार आदिवासी खेड्यांत व त्या ७ हजार आदिवासी खेड्यांतील २५ लाख आदिवासी लोकसंख्येत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची नोंदणी खालीलप्रमाणे दिसते :—

वर्ग	मुले	मुली	एकूण	शेकडा प्रमाण
१ ली ते ४ थी ..	१,३३,९०२	७३,१७१	२,०७,०७३	८८ टक्के
५ वी ते ७ वी ..	१८,९५६	५,१८८	२४,१४४	९ टक्के.
८ वी ते १० वी ..	४,६४५	८६०	५,५०५	२.७ टक्के.
१० वी ते १२ वी ..	४१९	५५	४७४	०.३ टक्के.
एकूण ..	१,५७,९२२	७९,२७४	२,३७,१९६	१००.०० टक्के

मूलतः आदिवासी भागात शाळेत जाण्या-योग्य वयाच्या एकूण मुलांपैकी फक्त १० टक्के शाळेत जातात. त्यांत ३६ टक्के मुले पूर्ण वेळ शाळेत हजर असतात. थोडक्यात १०० मुलां-पैकी ८८ मुले ४ थीपर्यंत शिकतात, ९ मुले फक्त ७ वीपर्यंत जातात. त्या ९ मुलांपैकी फक्त ३ मुले १० वीपर्यंत पोहचतात व १० वी ते १२ वीपर्यंत फक्त १ विद्यार्थी पोहचतो. यावरून आदिवासींच्या शिक्षणाचा वेग किती आहे आणि हा एवढा मोठा ४० लाख लोक-संख्येचा समाज या गतीने शिक्षणात पुढे केव्हा येणार आहे असा प्रश्न डोळ्यांसमोर उभा राहतो. गळती व कुचंबणेची समान्यतः आर्थिक सामाजिक, प्राकृतिक व शासकीय अशी अनेक कारणे आहेत. आदिवासी मुले शैक्षणिक वातावरणाच्या व संस्कारांच्या अभावी शाळे-कडे आकर्षली जात नाहीत. त्यांच्या आर्थिक, परिस्थितीमुळे पालक मुलांच्या शिक्षणाकडे जागरुकतेने लक्ष देऊ शकत नाहीत. खेरीज त्यांना त्याचे महत्त्व अजूनही पटलेले नाही. उलट मुलांना अन्न, वस्त्र पुरविण्याची पालकाची जबाबदारी कमी झाली तर त्यांना बरेच असते. लहानपणापासून त्यांना त्यांच्या संसाराचा गाडा चालविण्यात मुलांच्या श्रमाची गरज लागते. शिक्षकही आदिवासी भागात उदासीन असतात. शाळांच्या सुट्या स्थानिक जीवनाशी सुसंगत नसतात. शाळेकडे साहित्य नसते. मुक्त जीवन

उपभोगणाऱ्या आदिवासी मुलांना शाळेचा अभ्यासक्रम रमविणारा नसतो. वगैरे अनेक कारणे सांगता येतील.

सर्वत्र एकाच प्रकारची पाठ्यपुस्तके अमलात आलेली आहेत. सध्याची पाठ्य-पुस्तके व पहिल्या वर्गापासून शिकविण्याची सध्याची जी पद्धत आहे त्यामध्ये आदिवासी आचारविचारांशी जवळीक नाही. आदिवासी समाजाची रचना, चालीरीती व परिस्थिती थोडी निराळी असल्याने पाठ्यपुस्तके व त्या अनुसंघाने शिक्षण पद्धती आदिवासी मुलांच्या सामाजिक गरजा पुरवू शकत नाही व बांधू शकत नाहीत. ते सगळे त्यांना परके वाटू लागते. त्यामुळे मुलांची मने शाळेत रमत नाहीत. आदिवासी भागात शिक्षणाचे माध्यम मराठी आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या बोली-भाषा मराठी वळणाच्या आहेत. काही थोड्या उदा. गोंडी, कोलामी, कोरकू ह्या भाषा थोड्या निराळ्या आहेत. त्यामुळे या भागातील संस्कारक्षम वयातील आदिवासी मुलांना शाळा म्हणजे भयानक बागुलबुवा वाटतो. पाठ्य-पुस्तकाची उणीव, भाषेचा दुर्बोधपणा, अपुरे साहित्य व बंदिस्त वातावरणामुळे आदिवासी मुले शाळेकडे आजही आकर्षली जात नाहीत.

माध्यमिक शिक्षण.—आदिवासींचे फक्त शेकडा ३ विद्यार्थी १० वीपर्यंत पोहचतात. इयत्ता १० वीमध्ये पोहचलेल्या विद्यार्थ्यांपैकी फक्त २० ते ३० टक्के विद्यार्थी उत्तीर्ण होतात. ही बाब लक्षात घेतल्यास सुमारे ७०/८० टक्के विद्यार्थ्यांसाठी अतोनात प्रयत्न करण्याची आज गरज आहे.

यावरून आदिवासी भागातील शिक्षण किती मागे राहिले आहे याची कल्पना येते. आदिवासी विभागात लोकवस्ती प्रामुख्याने विरळ आहे. त्यामुळे त्याचा परिणाम प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील सरासरी विद्यार्थी संख्येवर होतो. आदिवासी क्षेत्रातील इतर शैक्षणिक आकडे-वारीचे पाहिल्यास आदिवासी शिक्षणासाठी अद्याप किती प्रयत्न करावयाची जरुरी आहे याची कल्पना येईल.

(दर एक लाख लोकवस्तीसाठी)

घटक	महाराष्ट्र राज्य	आदिवासी विभाग (क्षेत्र)
(१) प्राथमिक शाळेतील सरासरी विद्यार्थी संख्या ..	१२,११२	७,६२२
(२) माध्यमिक शाळांची संख्या ..	१०	१
(३) माध्यमिक शाळांत शिकणारे विद्यार्थी ..	४,२३०	१,२१७
(४) उच्च माध्यमिक शाळांत शिक्षण घेणारे विद्यार्थी ..	२०	२
(५) उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सोय (दर १० लाख लोकसंख्येसाठी).	२१	४

आदिवासी क्षेत्रांतील विद्यार्थ्यांत त्या क्षेत्रात राहणाऱ्या बिगरआदिवासी विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे.

माध्यमिक शाळा आणि प्राथमिक शाळा यांचे **तुलनात्मक गुणोत्तर सर्व साधारण ८ प्राथमिक शाळेमागे १ आहे तर आदिवासी भागात २५ प्राथमिक शाळांमागे १ माध्यमिक शाळा इतके आहे. ह्या माध्यमिक शाळा-देखील आदिवासी क्षेत्राच्या सीमा रेषेवरील आहेत. आदिवासी क्षेत्रात आतमध्ये माध्यमिक शाळा बोटावर मोजण्या इतक्या आहेत.**

आश्रमशाळा.—शिक्षणाची दुरावस्था लक्षात घेऊन शासनाने आश्रमशाळांची योजना सुरू केली. महाराष्ट्रात १९५४ पासून ही योजना राबविण्यात येते. १९७३ पर्यंत आश्रम-शाळा स्वयंस्फूर्त संस्थांमार्फत चालविल्या जात असत. १९७३ पासून नवीन उघडलेल्या आश्रम-शाळा आदिवासी कल्याण संचालनालयामार्फत चालविल्या जातात. आश्रमशाळेमध्ये आज सुमारे ५० हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत, त्यापैकी ७० टक्के विद्यार्थी ४ थीपर्यंतच्या वर्गात, २० टक्के विद्यार्थी ५ वी ते ७ वीपर्यंत व १० टक्के विद्यार्थी ८ वी ते १० वीपर्यंत शिक्षण घेणारे आहेत. ह्या विद्यार्थ्यांची जेवणा-खाण्याची, कपडयालत्त्याची, राहण्याची, शैक्षणिक साहित्याची सारी सोय शासनामार्फत मोफत केली जाते. आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती जलदगतीने करण्याच्या दृष्टीने ही योजना राबविली जाते. आश्रमशाळेमध्ये आजतरी जेवढे शैक्षणिक वातावरण निर्माण व्हावयाला पाहिजे होते तेवढे झालेले नाही. ते वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न सातत्याने चालला आहे.

मुख्यत: आश्रमशाळा इमारतींचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. ३०० आश्रमशाळांपैकी ४० आश्रमशाळांना स्वत:च्या इमारती आहेत. बाकी शाळा झोपड्या-झोपड्यांतून व भाड्याच्या इमारती घेऊन चालविल्या जातात. त्यामुळे शाळेची व निवासाची गैर-सोय मुलांना प्रामुख्याने सोसावी लागते. या शाळांतून प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभावही जाणवतो या सर्व बाबींचा आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर निश्चतच परिणाम करत आहे व भावी पिढीच्या शैक्षणिक प्रगतीच्या दृष्टीने आजच्या कार्यक्रमात महत्त्वपूर्ण बदल करणे जरुरीचे आहे.

महाविद्यालयीन शिक्षण.—आदिवासी क्षेत्र असलेल्या १२ जिल्ह्यांतील एकूण ७००० गावांच्या क्षेत्रात एकूण उच्च माध्यमिक शाळा फक्त २० आहेत. त्यात एकूण २६ तुकड्या असून ४७४ आदिवासी विद्यार्थी फक्त शिक्षण घेतात. यावरून सुमारे १५ ते २० आदिवासी गावांत फक्त एक आदिवासी विद्यार्थी उच्च माध्यमिक शिक्षण घेत आहे असे दिसून येते. आदिवासींसाठी शासनाने राखीव जागा ठेवल्या आहेत. नोकरी, मेडिकल, इंजिनियरींग महाविद्यालये व अन्य शैक्षणिक संस्थांत त्यांना ह्या राखीव जागांचा फायदा घेता येतो. पण आदिवासी या जागांचा फायदा कसा घेणार? याचा विचार कोणी करत नाही. १५ ते २० गावांतून एखादा दुसरा आदिवासी विद्यार्थी उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणारा असेल तर सवलती असून त्यांचा उपयोग काय? आदि-वासींच्या नावावर बिगरआदिवासीच आज त्यामुळे पोसले जात आहेत. आदिवासींच्या नावावर बिगरआदिवासी राखीव जागांवर आदिवासींचे नाव धारण करून मेडिकल व इंजिनियरींग कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. आदिवासी मात्र आहे तिथेच आहे.

आदिवासी शिक्षणाच्या वरील विवेचना-वरून राज्याच्या तुलनेने आदिवासी विभागातील शैक्षणिक स्थिती किती मागासलेली आहे याची कल्पना येते. त्या अनुसंघाने एका महाविद्या-लयाने केलेल्या पाहणी अहवालाचे निष्कर्ष पाहणे योग्य ठरेल. त्याच्या पाहणीनुसार :

(१) कला विभागातील विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण शेकडा ४२ एवढे आहे, तर वाणिज्य शाखेकडे हेच प्रमाण ४९ टक्के असल्याचे दिसते.

(२) उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये मुलीं-पेक्षा मुलांमध्ये गळतीचे प्रमाण जास्त आहे.

(३) आदिवासी विद्यालयांची विशेषत: शास्त्र, इंग्रजी व गणित या विषयांतील प्रगती सर्व महाविद्यालयांत असमाधान-कारक आढळते.

यावरून असेही दिसते की, शिकत असलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीमध्ये देखील खूपच तफावत आहे. उच्च शिक्षणाच्या निरनिराळ्या स्तरांवर गळतीचे प्रमाण सरासरी सुमारे ४५ टक्के एवढे आहे. आदिवासी शिक्षणाचा प्रश्न आर्थिक उन्नतीच्या प्रश्नाशी निगडीत आहे. आदिवासी विभागाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी शासनाने आदिवासी उप योजनेला प्राधान्य दिले आहे. या उप योजनेमध्ये आदिवासींच्या शैक्षणिक प्रगतीमधील त्रुटींचा विचार प्रथम झाला पाहिजे. त्यांच्या शिक्षणातील स्थगितता, गळती, पालकांच्या आर्थिक अडचणी, शिक्षकांची गुणवत्ता, मुलांच्या मानसिक जीवनाची घडण, शिक्षकांच्या अडचणी, बोलीभाषा, शाळेच्या इमारतीच्या अडचणी आणि या भागातील दळणवळणाच्या व शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव इत्यादींचा साकल्याने विचार केला पाहिजे. त्यासाठी आदिवासी बाहेरील प्रागतिक शक्ती व आदिवासीमधील प्रागतिक शक्ती यांचा समन्वय घडवून आदिवासींच्या शैक्षणिक. प्रगतीचे कार्य गतिमान केल्याशिवाय त्यांची सामाजिक व आर्थिक आणि शैक्षणिक मुक्ती दृष्टीपथात येणार नाही. □ □ □

[Evaluation of Ashram Schools — contd. from p. 15]

(6) *Educational material.*—The necessary educational material such as slates, pencils, text books etc. and other material such as a set of uniform, blanket, carpet etc. should be provided to each student in the first week after opening of the Ashram School. Similarly texts books and other necessary books may be provided to the teachers before opening of the school after-summer vacation.

(7) *Admission to schools.*—(*a*) is proposed that while giving admission to fresh students in a school, the following criteria may be adopted :—

(*i*) Preference may be given to the children of the parents who are landless or small holders of land.

(*ii*) The admission may be given according to the population of the villages under Area Development Programme.

(*iii*) Local students may be admitted according to the population of that village.

(*iv*) Preference should be given to the students of primitive tribes such as Kolams, Katkari and Madia Gonds.

(*b*) Admission form should be prescribed to each school and some information of the father/guardian and the student may be included in the form.

(*c*) In weekly markets, handbills regarding admission of students may be distributed. Similarly in the concerned villages it should be known through ringing a bell (Dawandi).

(8) *Other suggestions.*—(*a*) Orientation training for Balwadi teachers may be organised by the Tribal Welfare Department. The Gram Bal Shiksha Kendra, Kosbad, may be requested to organise such training programmes in Diwali and summer vacation.

(*b*) Necessary administrative powers may be delegated to the Tribal Welfare Officer so that he can manage the schools properly.

(*c*) One post of peon and one post of Watchman may be created for each Ashram School.

(*d*) Post-basic Ashram School may be located at a central place so that it can cater to the needs of five Ashram Schools.

(*e*) Every year one teacher from each Ashram School may be deputed for training.

(*f*) One clerk-*cum*-typist and a typewriter may be provided in each post-basic Ashram School.

(*g*) While selecting a location for an Ashram School, availability of land, water, rented building and communication all the year may be considered. As far as possible the location of an Ashram Shcool may be central village of the area.

The scheme of Ashram School Complex is being implemented in this State from the year 1971-72. It has been envisaged that the scheme will result in the social and educational advancement of the tribal people. The study of Ashram Schools has revealed various lacunas in implementing this scheme in true spirit. Various suggestions have been given to improve the existing condition of Ashram Schools in Maharashtra State. I am sure that the implementing authority of this scheme will consider these suggestions and implement the same for changing the picture of Ashram Schools in the tribal areas of Maharashtra State. It is a challange for the persons, who are associated with the implementation of this scheme. Let us wait and see the results of this expensive scheme in the days to come.

माडियांचे वैशिष्ट्यपूर्ण सण व त्यांचे महत्त्व

श्री. रत्नम गोटले

माहिती सहाय्यक, प्रकर्षित प्रसिद्धि पथक, एटापल्ली, जिल्हा चंद्रपूर

सुसंस्कृत जगापासून वर्षांनुवर्षे तुटलेला संपर्क, निरक्षरतेमुळे सुधारलेल्या समाजापासून वंचित झालेला व एकाकी पडलेला आदिवासी समाज आपल्या वैशिष्टयपूर्ण जुन्या चालीरीतींना सहजासहजी सोडावयास तयार नाही व त्याच्या अशा परंपरागत रीतीरिवाज व चालीरीतींतून त्यांच्या निर्मळ अशा वैशिष्टयपूर्ण सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. सुसंस्कृत व शहरी माणसासारखे आदिवासीदेखील सण साजरे करतो, परंतु आदिवासींचा सणांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मात्र वेगळा असतो. त्या सणांना धार्मिकतेबरोबरच सामाजिकतेची चौकट असते. सदैव निसर्गाच्या सान्निध्यात राहिल्यामुळे जमिनीतून उगवणारे वृक्ष, धान्य, पाण्याचे झरे आदी देवी-देवतांनी दिलेला नजराना व प्रसाद आहे असा आदिवासींचा दृढ समज आहे. त्यामुळे पूर्वीपासून पापभिरू व श्रद्धाळू असलेला आदिवासी ह्या सर्व गोष्टींपुढे मोठ्या श्रद्धेने नतमस्तक होतो. चंद्रपूर जिह्यातील सिरोंचा, एटापल्ली, अहेरी, गडचिरोली व धानोरा तहसिलीत बहुसंख्य वास्तव्य करणारे माडिया आदिवासी यास अपवाद कसे राहणार ! एटापल्ली या तहसिलीच्या मुख्यालयापासून ६० किलोमीटर अंतरावरील भामरागड हे लहानसे आदिवासी खेडे. इंद्रावती, पामुल गौतम व पर्लकोटा नदीच्या संगमावर, हिरव्यागार वनराजीच्या सान्निध्यातील व उंच डोंगर कपारीच्या आश्रयाने व संरक्षणाने झाकळलेल्या प्रदेशालगतच अंबुजमाड पर्वताच्या उंच उंच सभोवतालच्या रांगा वर्षानुवर्षे अशा नैसर्गिक वातावरणाशी एकरूप झालेला हा माडिया आदिवासी आपल्या पारंपारिक संस्कृतीच्या जोपासनेत मग्न आहे. माडिया आदिवासी पारंपारिक पद्धतीने निरनिराळे सण साजरे करीत असतो. आदिवासी सणाला " पंडुम " असे संबोधितात.

आदिवासींचा अत्यंत महत्त्वाचा सण म्हणजे " नोवा पंडुम" "नोवा "चा अर्थ नवीन. हा सण साधारणतः शेतातील धान्याची कापणी झाल्यावर साजरा करण्यात येतो. नोवा पंडुमचे दिवशी शेतातून घरी आणलेल्या सर्व प्रकारच्या धान्याची पूजा केली जाते. देवी-देवतांना नैवेद्य वगैरे दाखवूनच मग ते धान्य दैनंदिन खाण्याच्या उपयोगासाठी आणले जाते. माडिया आदिवासी हे या सणाला इतके महत्त्व देतात की, हा सण साजरा करण्याचे पूर्वी जर कोणी आदिवासीने ते धान्य खाणे सुरू केले असेल, तर असे प्रकरण गावपंचायतीसमोर विचारार्थ ठेवण्यात येते व मग असे कृत्य करणाऱ्या आदिवासीला गावपंचायत दंड ठोठावते व तो दंड त्या संबंधित व्यक्तीला मुकाट्याने गावपंचायतीला सुपुर्द करावा लागतो व शिस्त काटेकोरपणे पाळल्या जातात व असा दंड देणे आपले नैतिक कर्तव्य आहे असे आदिवासी समजतात. ह्या सणाच्या निमित्ताने होणारी पूजाअर्चा " भगवंताच्या " सल्ल्याने व मार्गदर्शनाखालीच होते. रात्रौ गावच्या "गोटुला" समोर गावातील तरुण-तरुणी वाद्याच्या तालावर नाचतात. दारू, ताडी आदी नशायुक्त पेयांचा मनसोक्त वापर करून सणाचा आनंद लुटला जातो. ह्या नोवा पंडुमच्या दिवशी काही गावांत देवी-देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी कोंबड्या व बकऱ्यांचा बळी दिला जातो व असे केल्यास देवी-देवता प्रसन्न होतात असा या पापभिरू माडियांचा समज आहे. हे नवीन धान्य आपल्याला देवी-देवतांच्या कृपेने व आशीर्वादाने प्राप्त झाले आहे व त्यामुळे या प्राप्त धान्यावर देवी-देवतांचा हक्क प्रथम पोहचतो म्हणून त्या दैवीशक्तीच्या उपकाराची जाणीव ठेवून करूणा भाकावी म्हणजे पुढील वर्षी भरपूर धान्य घरी येईल असा या भोळ्याभाबड्या माडिया आदिवासींचा समज आहे. याच भावनेतून आदिवासी माडिया हा "नोवा पंडुम " साजरा करीत असतात. आदिवासी कोणताही सण वैयक्तिक रीत्या साजरा न करता सामुहिक रीत्या साजरा करतात. ह्या सणाच्या निमित्ताने गावांतील सर्व कुटुंबांतील स्त्री, पुरुष, मुले, मुली एकत्र येऊन खेळीमेळीच्या वातावरणात " नोवा पंडुम " साजरा करतात. आदिवासी हा मागासलेला व अडाणी म्हणून आपण त्याला दूर लोटतो व स्वतःला शेजारधर्मही न पाळता शेजाऱ्याकडे त्रयस्थ माणूस म्हणून पद्धतशीरपणे टाळणारे आपण सुशिक्षित व सुधारलेले आपले शहरी वागणे कुठे? व मी एकटा नसून साऱ्या गावातील कुटुंबे ही माझी माणसे आहेत, माझे जातबांधव आहेत, त्यांचे सुख-दुःख माझे सुख-दुःख आहे असे मानणारा हा अडाणी व मागासलेला आदिवासी कुठे ? आणि मग एक प्रश्नचिन्ह निर्माण होते, सुसंस्कृत म्हणवून घेणारा शहरी हाडामासाचा हा माणूस व अर्धनग्न अवस्थेत व रानटी जीवन जगणाऱ्या आदिवासींपैकी सुसंस्कृत कोण ? आदिवासी माडियांच्या प्रत्येक कृतीत सामुहिकतेची भावना साठवलेली असते. आदिवासी माडियाचा दुसरा महत्त्वाचा सण म्हणजे "पिडी पंडुम". ह्या सणाला वनभोजनाचे स्वरूप असते. हा सणदेखील गावपुजाऱ्याच्या सल्ल्यानुसार गावालगतच्या जंगलात साजरा केला जातो. ह्या सणाचे दिवशी हंगामाचे वेळी शेतात बियाणे म्हणून जे जे धान्य वापरावयाचे आहे त्यांची पूजा केली जाते व नंतरच ते धान्य शेतात पेरले जाते. हा सण साधारणतः पावसाळ्यापूर्वी होतो. काही माडिया कुटुंबे हा सण झाल्याशिवाय धान्य दळून खात नाही व म्हणूनच या सणाला " पिडी पंडुम " असे नाव पडले असावे. " पिडी " यांचा अर्थ पिठ असा होतो. हा सण जंगलात साजरा होत असल्यामुळे स्त्रिया या सणात भाग घेत नाहीत. सर्व आनंद व जल्लोश पुरुषाच्यांच वाट्याला जातो. आदिवासींच्या सणात नाचगाणी व दारूला इतके महत्त्वाचे स्थान असते की या वस्तुअभावी कोणतेही धार्मिक व शुभ, अशुभ कार्य पूर्णच होऊ शकत नाही. दारूविना आदिवासी सण म्हणजे गोडधोड पदार्थाविना दिवाळी असा सर्वसाधारण विचारप्रवाह आहे.

काही भागात दर रविवारी "पोलो" साजरा करण्याचा प्रघात आहे. या दिवशी कुणीही आदिवासींनी कोणतेही काम करावयाचे नसते. संपूर्ण दिवस भजेत घालवायचा असतो व यालाच "पोलो" असे म्हणतात. या पोलोच्या निमित्ताने गावाच्या वेशीजवळच्या देवीजवळ गावातील सर्व स्त्री-पुरुष, मुलेमुली एकत्र जमतात. देवीजवळ झाडाच्या पानांपासून तयार केलेल्या पत्रावळीत तांदूळ व पाणी ठेवले जाते. गावपुजाऱ्याच्या पूजेनंतर व मंत्रोच्चार विधीनंतर देवीजवळचे तांदूळ अक्षतांसारखे सर्व आदिवासींना दिले जाते. तसेच देवीजवळचे पाणी तिर्थासारखे दिले जाते. आदिवासी मोठ्या श्रद्धेने ते तांदूळ आपल्या रोजच्या खाण्याच्या धान्यात मिसळतात व गुरांनाही खाऊ घालतात. मंतरलेले पाणी घर, गुरांचा गोठा आदी ठिकाणी गोमुत्रासारखे शिंपडतात, त्यामुळे भूतबाधा वगैरे होणार नाही असा आदिवासींचा समज असतो. हिंदू समाजासारखा दसरा सणदेखील आदिवासी माडिया पारंपारिक पद्धतीने साजरा करतात. यानिमित्ताने " अहेरी " येथे हजारोंच्या संख्येने आदिवासी स्त्री-पुरुष मोठ्या

(पृष्ठ क्रमांक ५० वर)

आदिवासी विकास महामंडळाचे आदिवासींच्या विकासातील महत्त्वाचे स्थान

श्री. डी. जे. गेडाम

प्रादेशिक व्यवस्थापक

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित, प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या परिस्थितीचा सूक्ष्म विचार केला तर हा समाज अतिशय मागासलेला, अशिक्षित, अज्ञानी व अविकसित राहिला आहे असे दिसुन येईल. भौगोलिक परिस्थितीमुळे दऱ्याखोऱ्यांत व जंगलात शेकडो वर्षांपासून आदिवासी समाज हा मागासलेला आहे. दळणवळणाच्या साधनांच्या अभावामुळे, पुरेशा शैक्षणिक सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे व आदिवासी क्षेत्राबाहेरील विस्तृत व सुज्ञ समाजाशी फारच कमी संपर्क आल्यामुळे हा समाज अशिक्षित व अज्ञानी राहिला आहे. आदिवासी समाज हा अत्यंत गरीब, विश्वासू व भोळा आहे. आदिवासी समाजातील दारिद्रय व अज्ञानीपणाचा त्या भागात राहणारे सावकार व व्यापारी यांनी आपल्या स्वार्थाकरिता पुरेपूर गैरफायदा घेऊन त्यांची वर्षानुवर्षे लुबाडणूक करून आर्थिक शोषण केले. अशा ह्या अतिमागास व उपेक्षित घटकांच्या सर्वांगीण विकासाला अग्रक्रम देऊन महाराष्ट्र शासनाने काही महत्त्वपूर्ण योजना हाती घेतल्या आहेत. परंतु अतिमागास अशा भागात आजही दृष्टिक्षेप टाकला तर अजूनही त्यांच्या होणाऱ्या आर्थिक पिळवणुकीचे संपूर्ण उच्चाटन झालेले नाही. त्यामुळे अपेक्षेप्रमाणे आदिवासींची आर्थिक उन्नती साधता आली नाही आणि म्हणून आदिवासींच्या आर्थिक पिळवणुकीचे संपूर्ण उच्चाटन करण्यासाठी व त्यांची आर्थिक व सामाजिक उन्नती साधणेसाठी महाराष्ट्र शासनाने हाती घेतलेल्या भरीव योजना आणखी काही वर्षे तरी चालू ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे असे वाटते. महाराष्ट्र शासनाने आतापर्यंत आदिवासी भागांत आदिवासींच्या उन्नतीसाठी केलेल्या उपाययोजनांचा उद्देश म्हणजे विकास कार्याचे माप आदिवासींच्या पदरात पाडणे आणि सर्वांगीण विकास, विशेषतः आर्थिक उन्नतीच्या प्रक्रियेला गती देऊन त्यांच्या शेजारी राहणारे इतर भागांतील खेड्यांतील लोकांच्या बरोबरीने आणणे हा होय.

महाराष्ट्रातील आदिवासींची आर्थिक उन्नती साधून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आणि त्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने अनेक चांगल्या योजना आखून सतत प्रयत्न केले आहेत. परंतु आदिवासी भागाची भौगोलिक परिस्थिती लक्षात घेता आजही त्या भागात केवळ सहा-सात महिनेच दळणवळण चालू राहते. चंद्रपूर जिल्ह्यातील सिरोंचा व गडचिरोली तालुक्यातील भामरागड, कसनसूर, गट्टा, कोरची व मुरुमगाव ह्या अतिदुर्गम भागांत तर वर्षातून केवळ चार ते पाच महिनेच दळणवळण चालू राहते. या भागांत वाहतुकीस बारमाही पक्के रस्ते नसल्याने या भागांचा संबंध इतर भागांशी तुटत असतो आणि ह्यामुळे विकास योजनांची अंमलबजावणी करणारा संबंधित अधिकारी वर्ग देखील या भागांत या कालावधीत जाऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत अतिदुर्गम अशा आदिवासी भागांत शासनाला कोणतीही योजना राबविणे कठीण होते. शिवाय शासनाने आदिवासींच्या कल्याणासाठी हाती घेतलेल्या योजना आदिवासी भागांत राबविण्यासाठी राज्य पातळीवर १९७२ पर्यंत महाराष्ट्र राज्यात एकही संस्था अस्तित्वात नव्हती म्हणून महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या जीवावर जगलेले आणि उत्कर्ष पावलेले लहान व्यापारी, कंत्राटदार व सावकार यांच्या पिळवणुकीच्या पद्धतींना आव्हान देणेसाठी आणि आदिवासींसाठी कल्याण व आर्थिक कार्यक्रम हाती घेण्यासाठी प्रभावी साधन म्हणून "महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित" ची स्थापना १९७२ साली महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्थांचा कायदा, १९६० अन्वये केलेली आहे. महाराष्ट्र शासनाचा मुख्य उद्देश लक्षात घेता आदिवासी भागांत आदिवासींचे विकासाकरिता शासनाच्या हाती घेतलेल्या योजनांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास महामंडळावर आली असून त्यादृष्टीने महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ शासनाच्या हाती घेतलेल्या योजनांची अंमलबजावणी यशस्वीपणे करून आदिवासींचा विकास व आर्थिक उन्नती करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ हे महाराष्ट्र राज्यातील ठाणे, पुणे, अहमदनगर, कुलाबा, नाशिक, धुळे, जळगाव, नागपूर, अमरावती, यवतमाळ, भंडारा, चंद्रपूर व नांदेड या जिल्ह्यांतील ४८ आदिवासी तालुक्यांपैकी ४० तालुक्यांमध्ये प्रामुख्याने खालील कामे करीत आहे.

प्राथमिक केंद्राद्वारे जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री व्यवस्था

वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी आदिवासी विकास महामंडळाने १९७२ साली (११) प्राथमिक केंद्रे उघडून आपल्या कार्याची मुहुर्तमेढ रोवली. या केंद्राद्वारे आदिवासी भागांतील लोकांना वाजवी भावात दैनंदिन गरजेच्या वस्तू व किराणा माल पुरविणेची सुरुवात करण्यात आली. अशा प्राथमिक केंद्रांचे जाळे आदिवासींच्या अत्यंत दुर्गम भागांमध्ये उघडणेचे प्रयत्न महामंडळाने सतत चालू ठेवून १९७८–७९ सालापर्यंत एकूण (६२) प्राथमिक केंद्रे सुरू करण्यात आली.

(१) महामंडळाने ही केंद्रें उघडण्याच्या आधी आदिवासी भागांत काही विशिष्ट व्यापाऱ्यांची मक्तेदारी होती. अशा दुर्गम भागांत स्थानिक व्यापाऱ्यांशिवाय इतर कोणत्याही सहकारी संस्था जीवनावश्यक वस्तू व किराणा मालाची विक्री करीत नसत. त्यामुळे त्या भागांत केवळ व्यापाऱ्यांचीच मक्तेदारी असल्याने ह्या वस्तूंची विक्री वाटेल त्या किमतीने करून आदिवासींची लुबाडणूक करीत होते.

(२) काही आदिवासी भाग पावसाळ्यामध्ये इतर भागांपासून तुटून पडतो व त्यामुळे त्या भागांतील आदिवासींना इतर भागातून त्यांना लागणाऱ्या दैनंदिन गरजेच्या वस्तू आणणे शक्य होत नाही. याचाच फायदा घेऊन स्थानिक व्यापारी या वस्तूंची विक्री दुप्पटीने व रॉकेल, मीठ अशा वस्तूंची विक्री चौपटीने देखील करून आदिवासींची पिळवणूक करीत असतात.

(३) आदिवासी हा अत्यंत भोळा व अज्ञानी असल्याने व्यापारी हे त्यांच्या मालाची विक्री वस्तूंच्या अदलाबदल पद्धतीने करीत असत. वस्तूंची अदलाबदल पद्धतीने विक्री करताना १ किलो मिठास १ पायली धान (भात) किंवा नागली, वरई अशा वस्तू घेत असत. १ किलो भात, वरई, नागलीची किंमत बाजारात एक रुपयापेक्षा जास्त असते. परंतु २५ ते ३० पैसे किंमतीचे १ किलो मीठ देऊन अशा व्यवहारात जवळपास ७० टक्के किंमतीचा नफा कमवून आदिवासींची लुबाडणूक करीत होते.

(४) व्यापाऱ्यांनी विक्रीसाठी आणलेला माल हा भेसळ व निकृष्ट दर्जाचा राहतो. त्या भागांत इतर कोणत्याही व्यापाऱ्याकडे चांगल्या प्रतीचा माल राहात नसल्याने असांच माल वाटेल त्या किंमतीस घेणे भाग पडत असे.

(५) आदिवासी हा अज्ञान असल्याने त्याला मालाचे वजन करून घेणे किंवा त्यांच्या मालाची विक्री करणे जमत नव्हते. याचा गैरफायदा घेऊन व्यापारी हे मालाच्या वजनात सरासरी २० टक्के फसवणूक करून आपला माल जास्त किंमतीत कमी देत असत व त्यांचा माल घेताना वजनात व किंमतीत फसवणूक करीत असत. शिवाय आदिवासी हा अज्ञान असल्याने विकत घेतलेल्या मालाची किती किंमत होते याचा हिशेब येत नसे त्यामुळे व्यापाऱ्यांनी म्हटलेले पैसे देत असे.

(६) आदिवासींच्या हातात सतत पैसा रहात नसल्याने त्यांना लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तू रोखीने खरेदी करू शकत नाही. अशा वेळेला तो सावकार किंवा व्यापाऱ्याकडे जाऊन अशा वस्तूंची खरेदी उधारीने करीत असे. अनेकदा वस्तूंच्या उधारीचे मोबदल्यात त्यांनी पिकविलेले काही धान्य हंगामामध्ये देण्याची अट व्यापारी टाकीत असत. अडचणीमुळे आदिवासी ही अट कबूल करीत असे.अशा प्रकारे द्यावे लागणाऱ्या धान्याची किंमत निश्चितच घेतलेल्या मालाच्या किंमतीपेक्षा दुप्पट असते. शिवाय अशा व्यवहाराचे हिशेब व्यापारी ठेवीत असल्याने त्या रकमेत अधिक वाढ केली तरी आदिवासींना हिशेब कळत नसल्याने व्यापाऱ्यांनी मागणी केलेली रक्कम प्रामाणिकपणे देत असतात. अशा प्रकारच्या अनेक जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री करताना व्यापारी वर्गाकडून आदिवासी समाजाची आर्थिक पिळवणूक होत असे.

(७) वरील पिळवणुकीच्या पद्धतीवर आळा घालून आदिवासींना योग्य व माफक दरात जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करण्याचे काम महामंडळ १९७२ सालापासून प्राथमिक केंद्राद्वारा करीत आहे. दोन वर्षांपूर्वी चंद्रपूर जिल्ह्यातील सिरोंचा तालुक्यातील भामरागड भागात मीठाचा साठा नसल्याने स्थानिक व्यापाऱ्यांनी १ किलोस रुपये २ प्रमाणे मिठाची विक्री केली. तसेच तांदूळ व इतर जीवनावश्यक मालाची विक्री देखील दुप्पटीने केली. तात्पर्य पावसाळ्यामध्ये अशा एखाद्या वस्तूंचा तुटवडा पडल्यास व्यापारी दामदुपटीने कशी लुबाडणूक करीत असतात हे दिसून येते.

आदिवासी भागांत जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा पडू नये व आदिवासींचे या लोकांपासून होणारे शोषण थांबावे म्हणून आदिवासी विकास महामंडळ हे त्या भागात आदिवासींच्या जीवनावश्यक लागणाऱ्या सर्व वस्तूंचा पावसाळी साठा महामंडळाचे प्राथमिक केंद्राचे ठिकाणी करीत असते. पावसाळी साठा करीत असताना त्यांना सर्वांत जास्त कोणत्या वस्तूंची गरज आहे,ह्या वस्तू व त्यांच्या तलफीच्या वस्तू देखील विचारात घेतल्या जातात. अतिदुर्गम अशा आदिवासी भागांत मालाची वाहतूक करण्यासाठी प्रमाणापेक्षा जास्त खर्च येतो. तरी देखील हा खर्च सोसून त्या भागांत जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा पडू नये व यामुळे आदिवासींची गैरसोय होऊन व्यापारी वर्गाकडून शोषण होणार नाही, याची महामंडळ काळजी घेते. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ज्या ठिकाणी बैलगाडीने देखील मालाची वाहतूक करणे शक्य होत नाही, अशा ठिकाणी देखील महामंडळाने मीठ व रॉकेलचा भरपूर पुरवठा पावसाळी विक्रीसाठी केला आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासींची सर्वांत गरजेची वस्तू म्हणजे मीठ होय. त्या भागांत पावसाळ्यामध्ये २००० क्विंटल मिठाची आवश्यकता असते. यावरून मिठाची किती गरज आदिवासींना आहे हे स्पष्ट होते. महामंडळ आदिवासी भागांत नियंत्रित कापडाची विक्री व्यवस्था देखील प्राथमिक केंद्राचे ठिकाणी करून आदिवासींची सेवा करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. महामंडळाने नियंत्रित कापडाची विक्री व्यवस्था केल्याने त्या भागांतील आदिवासींची गैरसोय दूर झाली व शिवाय स्वस्त किमतीत कापड मिळत असल्याने या कापडाची खरेदी आदिवासी फार जास्त प्रमाणात करीत असल्याचे दिसून येते.

महामंडळाजवळ पावसाळ्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूंचा साठा करण्यासाठी पुरेशी साठवणूक व्यवस्था नाही. कच्चे रस्ते व वाहतुकीच्या साधनांअभावी अशा दुर्गम भागांत मीठ, रॉकेल व इतर जीवनावश्यक वस्तूंची वाहतूक करणे फारच कठीण होते. शिवाय अशा मालाच्या वाहतुकीवर खर्च अतोनात होतो व तूटही भरपूर येते. या सर्व कारणांमुळे महामंडळास स्थानिक व्यापाऱ्यांशी स्पर्धा करून वाजवी भावांत आदिवासींस जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री करणे कठीण होते. तरीही ह्या सर्व परिस्थितीला तोंड देऊन आदिवासींच्या सोयीसाठी दैनंदिन गरजेच्या वस्तूंचा पुरवठा दर वर्षाला करून त्या भागात व्यापाऱ्यांकडून होणारे आर्थिक शोषणापासून आदिवासींना वाचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य आदिवासी विकास महामंडळ करीत आहे.

महामंडळाची दर वर्षाला जवळपास ६० लाख रुपयांची जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री केंद्राच्या ठिकाणी होते. यावरून महामंडळाने पुरविलेल्या वस्तू रास्त भावाने आदिवासींना मिळत असल्याचा व त्यांचा महामंडळावरील वाटत असलेला विश्वास प्रगट होतो. या केंद्राद्वारे काही व्यापाऱ्यांची असलेली मक्तेदारी संपुष्टात आणण्यात आली व तसेच आपली सावकार व व्यापारी यांचेकडून किती प्रमाणात पिळवणूक होत असे याची आदिवासी जनतेला कल्पना आली.

प्राथमिक केंद्रांना माल पुरवठा करण्याची पध्दत

आदिवासी भाग हा अतिदुर्गम असल्याने केंद्रांना त्या ठिकाणापर्यंत बाजारपेठेतून माल विकत आणणे अतिशय कठीण होते. शिवाय एका केंद्राचा माल कमी रहात असल्याने त्यावर वाहतूक खर्च जास्त येतो. म्हणून महामंडळाने मुख्य बाजारपेठांतून त्या भागातील केंद्रांना तीन-चार महिन्यांसाठी लागणारा सर्व माल खरेदी करून पुरवठा करण्याची जबाबदारी संबंधित उप-प्रादेशिक कार्यालय व प्रादेशिक

कार्यालयावर टाकली आहे. यामुळे सर्व माल केंद्रांना त्यांचे ठिकाणी स्वस्त दरांत पोहोचविणे शक्य होते. सर्व केंद्रांच्या मागणीप्रमाणे लागणारा माल एकाच बाजारपेठेतून व एकाच वेळी खरेदी केल्याने स्वस्त पडतो. यामुळे त्या भागातील व्यापाऱ्यांशी स्पर्धा करणे शक्य होते. शिवाय व्यापाऱ्यांनी निश्चित केलेल्या किमती-पेक्षा कमी किमती वस्तूंची विक्री करणे महामंडळाला शक्य होते. आदिवासी भागात जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करताना त्यांना लागणाऱ्या गरजेच्या वस्तू लक्षात घेऊन त्या-प्रमाणे पुरवठा केला जातो. आदिवासींना विशेषत: मीठ, मिरची, गूळ, रॉकेल, चहा, तंबाखू, विडी, मिसरी, गोडेतेल, डाळी, आगपेटी इत्यादी वस्तूंची जास्त गरज असून या वस्तूंची खरेदी आदिवासी जास्त प्रमाणात करत असतात.

महामंडळाच्या प्राथमिक केंद्राव्यतिरिक्त त्या भागात आता नव्याने स्थापन झालेल्या दोनशे अठ्ठावन्न (२५८) आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी देखील ग्राहक भांडारे उघडलेली आहेत. या भांडारांद्वारा ह्या संस्था किराणा माल, जीवनावश्यक वस्तू व नियंत्रित कपड्याची विक्री करतात. या भांडारांना लागणारा मालदेखील महामंडळ पुरवित आहे. या प्रकारे आदिवासी भागात जीवनावश्यक वस्तूंची विक्रीची व्यवस्था महामंडळ व सहकारी संस्थांमार्फत केलेली असून यात महामंडळाचे महत्वाचे स्थान आहे.

महामंडळाने प्राथमिक केंद्रांद्वारा जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री आदिवासी भागात सुरु केल्यापासून त्याचा फायदा आदिवासींचे दृष्टीने खालीलप्रमाणे झालेला दिसून येतो :—

(१) आदिवासी भागात पूर्वी महामंडळाची केंद्रे किंवा आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची ग्राहक भांडारे अस्तित्वात नव्हती. त्यामुळे व्यापाऱ्यांस स्पर्धा नसल्याने त्यांच्याजवळ असलेल्या त्या भागात वस्तूंच्या किमती रोखण्यात यश आले. आजही त्या भागातील सर्व सहकारी दुकाने बंद झाली तर व्यापाऱ्यांना स्पर्धा राहणार नाही व शिवाय विक्रीवर कोणतेही निर्बंध राहणार नाही आणि व्यापारी निश्चितच जास्त किमतीने आदिवासींना माल विकून लुबाडणूक करतील यात शंका नाही. या केंद्रांमुळे व्यापाऱ्यांच्या किमतीवर आळा बसल्याने त्यातून आदिवासींच्या होणाऱ्या फायद्यामुळे (थोडी अप्रत्यक्ष बचत झाल्याने) त्यांची क्रयशक्ती त्या प्रमाणांत वाढलेली आहे. या केंद्रामुळे व्यापाऱ्यांच्या किमतीवर नियंत्रण करणे शक्य झाले आहे ही महत्वपूर्ण बाब होय.

(२) पूर्वी व्यापारी हे माल मोजून देताना आदिवासींची अनेक प्रकारे फसवणूक करीत होते. परंतु महामंडळाने त्या भागात केंद्रे उघडल्यापासून आदिवासी हा केंद्रे व व्यापाऱ्याचे दुकानाकडून मालाचे वजन करुन घेवू लागला. दोन्हीकडून माल विकत घेतल्याने वजनातील फरक त्याला समजू लागले. व्यापाऱ्यांनी दिलेला माल हा कमी वजनाचा भरतो असे अनेक उदाहरणांवरुन त्यांना कळून चुकले. पूर्वी व्यापारी हे अर्धापाव किलो किंवा पाव किलो असे वजन करताना २५ ग्रॅम, ५० ग्रॅमचा हिशेब धरीत नसत. परंतु पैसे मात्र अर्धा-पाव व पाव किलोच्या हिशेबाने घेत असत. त्यामुळे त्यांची फसवणूक होत असे. परंतु ही दुकाने चालू झाल्यापासून त्यांना वजनाचे हिशेब (५० ग्रॅमपासून ते १ किलोपर्यंतची वजने) यांचे ज्ञान होऊन माल विकत घेताना तो वजन करून घ्यावा याची जाणीव झाली.

(३) आदिवासी भागात व्यापार करणारे व्यापारी हे कमी प्रतीचा माल विक्रीसाठी ठेवीत असत व त्या मालाची विक्री मात्र चांगला माल सांगून अधिक दराने करीत असत. ही दुकाने झाल्यापासून कमी प्रतीचा व चांगल्या प्रतीचा माल ठेवून ग्राहकांच्या ऐपतीप्रमाणे विक्री केली जाते. त्यामुळे आता आदिवासी जनतेला चांगला व कमी प्रतीच्या मालासंबंधी ज्ञान झाले असून तो माल विकत घेताना चौकशी करून घेत असतो.

(४) आदिवासी पूर्वी मालाची किंमत कधीही विचारीत नसे. २५ पैसे, ५० पैसे, १ रुपया याप्रमाणे त्याला लागणाऱ्या वस्तुंची मागणी करुन विकत घेत असे. ही केंद्रे झाल्यापासून वस्तूंचे दर जसे असतील त्या प्रमाणे त्यांना समजावून विक्री करण्यात येते त्यामुळे आदिवासीला आता मालाच्या किमतीची चौकशी करुन व त्या प्रमाणे पैसे देऊन खरेदी करण्याविषयीचे ज्ञान झाले.

(५) आदिवासी समाजाला पूर्वी हिशेब येत नसल्याने विकत घेतलेल्या वस्तूंची रक्कम व्यापाऱ्यांनी मागितलेप्रमाणे देत असे. परंतु आता ही केंद्र सुरू झाल्यापासून त्यांना त्यांच्या मालाचा हिशेब सांगण्यात येतो. शिवाय विकत घेतलेल्या मालाची पावती मिळत असल्याने ही पावती दुसऱ्यास दाखवून परत मिळालेले पैसे व मालाची किंमत बरोबर असल्याची खात्री करता येते. त्यामुळे त्यांचा या केंद्रावर जास्त विश्वास बसला असून पूर्वीच्या व्यापाऱ्यांच्या पद्धतीवर आळा घालण्यास व आदिवासींना जाणीव करून देण्यात महामंडळाला यश आले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१९७९ साली भारत सरकारने जीवनावश्यक वस्तूंच्या उचित वितरणासाठी सार्वजनिक वितरण पद्धत सुरू केल्याचा निर्णय घेतला. आदिवासी क्षेत्रामध्ये महामंडळ प्रत्यक्षात जे कार्य करीत आहे, तेच या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना महाराष्ट्र राज्यात १ जुलै १९७९ पासून अंमलात आणली गेली आहे.

आदिवासी क्षेत्रामधील (ट्रायबल सब-प्लॅन एरिया) जनता दुकानांना जीवनावश्यक व उद्योग निर्मित वस्तू पुरविण्यासाठी घाऊक विक्री करणारी संस्था म्हणून वरील योजनेअंतर्गत महामंडळाची नेमणूक करण्यात आली आहे. तसेच राज्य सहकारी विपणन महासंघ व राज्य सहकारी महासंघ यांची बिगर आदिवासी भागात वरील वस्तूंचा पुरवठा करण्यासाठी नेमणूक केली. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र राज्य सरकारकडून ज्या सोयी सवलती मिळतात त्या सर्व महामंडळासही मिळतील अशी तरतूद करण्यात आली आहे. त्याप्रमाणे १ जुलै १९७९ पासून आदिवासी क्षेत्रातील ४८ पैकी ४० तालुक्यांमध्ये २५८ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना महामंडळाचे सब-एजंट म्हणून नियुक्तकरून ही योजना चालू केली. २५८ पैकी २४२ संस्थांनी जनता दुकाने उघडून जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री करण्यास सुरुवात केली.

या योजनेंतर्गत प्रथम चहा, आगपेटचा व वह्या पुरविण्याचा निर्णय झाल्याप्रमाणे महामंडळाने १ जुलै १९७९ ला जनता दुकाने सुरू होणेचे दृष्टीने सर्व संबंधित आदिवासी सहकारी संस्थांना खाली दिल्याप्रमाणे ग्राहकोपयोगी वस्तू पुरविण्यात आल्या :—

(१) जनता दुकानांची संख्या २४२

(२) पुरवठा केलेला माल

(अ) चहा	..	९,७०० किलो.
(ब) आगपेटचा	..	२४२ पेटचा. (प्रत्येकी ६० डझन आगपेटचा).
(क) वह्या	..	९६८ डझन.

यांप्रमाणे जनता दुकानातून १ जुलै १९७९ पासून सरकारी दराने वस्तूंची विक्री सुरू झाली आहे.

सार्वजनिक वितरण पद्धतीनुसार विक्री सुरू झाल्याने आणि आदिवासी भागांमध्ये ग्राहकांना सर्व सोयी उपलब्ध करून देणे हे महामंडळाचे उद्दिष्ट असल्याने या प्रदेशातील आदिवासी जनता कोणत्या वस्तूंचा वापर विशेषत्वाने करतात. त्यांना कोणत्या वस्तू विशेष पसंत पडतात आणि त्यांना लागणाऱ्या विविध वस्तू कोठे मिळतात व त्यांच्या विक्रीची पद्धत काय असते वगैरे गोष्टींची तपासणी करण्यासाठी महामंडळाने एक पाहणी कार्यक्रम हाती घेतला होता. त्यानुसार आदिवासी क्षेत्रासाठी लागणारा चहा गोहात्तीच्या नाफेड शाखेकडून खरेदी केला जातो आणि आगपेट्या खास दक्षिण भारतातून तयार करवून घेतल्या जातात. ठाणे जिल्ह्यातील ग्राहकांच्या सामाजिक आर्थिक, गरजा आणि त्या त्या भागातील नैसर्गिक व परंपरागत परिस्थिती लक्षात घेऊन तेथे उघडण्यात येणारी दुकाने यासंबंधी तपशीलवार पाहणी केली आहे. या पाहणीवरून असे आढळून आले आहे की, नगदी किमान अंदाज धरला तरी ठाणे जिल्ह्याच्या आदिवासी तालुक्यामध्ये लहान मोठ्या आकाराची सुमारे ९७ दुकाने उघडता येतील. आणि दुकानांची वार्षिक विक्री सुमारे २ कोटी रुपयांची राहील. यांप्रमाणे आदिवासी भागात आदिवासी सहकारी संस्था व आदिवासी विकास महामंडळामार्फत मालाच्या वाटपाचा कार्यक्रम हाती घेतल्यास मालाची विक्री दर वर्षाला दहा कोटी रुपयांपर्यंत सहज वाढू शकेल. व त्या प्रमाणात आदिवासी लोकांना जीवनावश्यक वस्तू पुरविण्याची सेवा होईल. या विक्रीवर महामंडळाला २ टक्क्यांपर्यंत व आदिवासी सहकारी संस्थांना ५ टक्क्यांपर्यंत निव्वळ नफा मिळू शकेल.

या योजनेनुसार ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार या गावी एक मध्यवर्ती भांडार उघडण्यात आले असून सल्लागारांच्या अहवालात केलेल्या शिफारशींनुसार विविध मालाची खरेदी करण्यात आली आहे. त्याचे परिणाम अत्यंत उत्साहवर्धक असून जव्हार तालुक्यातील सर्व आदिवासी सहकारी संस्था याच मध्यवर्ती दुकानातून माल खरेदी करीत आहेत व ह्यामुळे त्यांना स्थानिक व्यापाऱ्यांशी चढाओढ करणे सहज शक्य होत आहे. या योजनेचा विस्तार करण्याचे महामंडळाने ठरविले असून किमान २ ते ५ कोटींची उलाढाल आदिवासी भागात होईल असे वाटते.

सार्वजनिक वितरण योजनेनुसार सध्या चहा, आगपेट्या व वह्या या वस्तूंचीच विक्री जनता दुकानाद्वारे केली जाते. ह्या वस्तू व्यतिरिक्त इतर वस्तूंची आदिवासींना गरज भासते. म्हणून इतर जीवनावश्यक वस्तूंचा देखील पुरवठा व्हावा या दृष्टीने महामंडळाने वरीलप्रकारे मध्यवर्ती ग्राहक भांडार निरनिराळ्या आदिवासी भागात उघडून त्याद्वारे जीवनावश्यक वस्तू वितरणाचे कार्य महामंडळ करीत आहे.

सार्वजनिक वितरण योजने अंतर्गत जरी सरकारने तीनच वस्तू निश्चित केल्या असल्या तरी महामंडळाने त्या भागातील गरज लक्षात घेऊन तूर डाळ व हरबरा डाळ देखील जनता दुकानामार्फत विकण्यासाठी पुरवठा केलेला आहे. सन १९७९–८० मध्ये महामंडळाकडून सर्व जनता दुकानांना खालील मालाचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

तूर डाळ	.. ३०० क्विंटल.
हरबरा डाळ	.. ५०० क्विंटल.
चहा पावडर	.. ८६.४० क्विंटल.
आगपेटी	.. २४२ बंडल (प्रत्येकी ६० डझनाचे).
वह्या	.. ९६८ डझन.

सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत आदिवासी सहकारी संस्था ह्या महामंडळाचे सब-एजंट म्हणून काम करीत आहेत. त्यानुसार ह्या संस्थांना महामंडळाचे पुरवठा भांडार (सप्लाय डेपो) या ठिकाणाहून मालाची उचल करून जनता दुकानापर्यंत वाहतूक करून घेऊन जावे लागते. ही सर्व जनता दुकाने अतिदुर्गम भागात असल्याने त्या ठिकाणापर्यंत वाहतुकीस येणारा खर्च हा सरकारकडून मिळणाऱ्या नफ्याचे प्रमाणापेक्षा जास्त असतो. त्यामुळे बहुतेक संस्थांना परवडत नसल्याने ह्या वस्तूंची विक्री जनता दुकानापर्यंत करण्यास तयार होत नाहीत. जर सरकारने चीफ एजंटचे कमिशन व सब-एजंटना विक्रीमध्ये नफ्याचे प्रमाण जास्त राहील व संस्था नफ्यात राहतील अशी तरतूद केली आणि आता विक्री करण्यात येणाऱ्या वरील तीन वस्तूव्यतिरिक्त इतर जीवनावश्यक वस्तू देखील या योजनेच्या वितरण व्यवस्थेत लक्षात घेऊन त्या वस्तू स्वस्त दरात जनता दुकानापर्यंत पोहोचविण्याची व्यवस्था केली तर या, योजनेच्या अंतर्गत काम करणाऱ्या संस्था फायदेशीर राहून आदिवासींना देखील स्वस्त दरात सर्व जीवनोपयोगी वस्तू मिळू शकतील. ही व्यवस्था झाली नाही तर सार्वजनिक वितरण व्यवस्था आदिवासी समाजाचे जे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन सुरू केली आहे ते उद्दिष्ट सफल होणार नाही. तरी सरकारने ह्या योजनेकडे अधिक लक्ष केंद्रित करून आवश्यक निधीची व्यवस्था व वरीलप्रमाणे सोयी सवलती उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अन्यथा ही सार्वजनिक वितरण व्यवस्था (पब्लिक डिस्ट्रीब्युशन सिस्टिम) यशस्वी होणार नाही असे वाटते.

एकाधिकार खरेदी योजना

आदिवासी जनतेची समाजकंटकाकडून होणारी पिळवणुकीस आळा घालण्यासाठी व त्यांची आर्थिक उन्नती झपाट्याने करवून घेण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने "महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा १९७६ (दि महाराष्ट्र ट्रायबल इकॉनॉमिक कंडीशनस् (इंम्प्रुव्हमेंट) ॲक्ट १९७६) करून आदिवासी भागात (ट्रायबल सब-प्लॅन एरिया) दिनांक ९ ऑक्टोबर १९७६ पासून त्यांची अंमलबजावणीत सुरुवात केली आहे. या कायद्यान्वये निर्दिष्ट केलेल्या आदिवासी विभागात ठराविक अन्नधान्ये व किरकोळ जंगल उत्पादन यांच्या खाजगी व्यापारास बंदी करण्यात आली व असा माल शासनाकडून अथवा शासनाने ठरवून दिलेल्या प्रतिनिधीलाच (एजंट) विकत घेण्याचे बंधन घातले आहे. वरील कायद्यान्वये महामंडळावर येणाऱ्या नवीन जबाबदारीचा विचार करून आदिवासींच्या आर्थिक विकासाच्या योजना परिणामकारक रीतीने राबविण्यासाठी महामंडळाचे कार्यपद्धतीत व पोट-नियमात जरूर ते महत्त्वाचे बदल १९७७ मध्ये करणेत आले. अशा प्रकारे महाराष्ट्रातील सर्व आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची महामंडळे ही शिखर संस्था झालेली आहे.

महाराष्ट्रातील २५८ आदिवासी सेवा सहकारी संस्था ह्या महामंडळाच्या सभासद झाल्या असून त्यांची सब-एजंट म्हणून नियुक्ती केले आहे आणि या संस्थाद्वारे महामंडळाने १९७७–७८ पासून अन्नधान्याची एकाधिकार योजना व १९७८–७९ पासून आदिवासी बांधवांसाठी खावटी कर्ज योजना सुरू केली आहे. महाराष्ट्र राज्यातील १३ आदिवासी जिल्ह्यांतील ४८ तालुक्यांना आदिवासी उपयोजना लागू केलेली आहे. या तालुक्यांतील ११,४३३ गावांपैकी ६,४४० गावे म्हणजे ५२ टक्के गावे आदिवासी उपयोजना अंतर्गत सामील करण्यात आली आहेत. महाराष्ट्रातील ४८ तालुक्यांपैकी ४० तालुक्यातील ६,४४०

गावांपैकी ५,९४५ गावे म्हणजे ९२ टक्के गावांना वरील दोन्ही योजना लागू करण्यात आल्या आहेत.

एकाधिकार योजना राबविण्याची आवश्यकता काय ?

(१) आदिवासींची पिळवणूक व्यापाऱ्यांकडून होते ही गोष्ट आता सर्वांना माहित आहे. आदिवासी विकास महामंडळाने धान्याची एकाधिकारखरेदी सुरू करण्यापूर्वी आदिवासी स्वतःचा शेतमाल बाजारात विकावयास आणत असे. तेव्हा त्यांच्या मालाच्या किमतीएवढा भाव दिला जात नव्हता. मालाचे वजनातही त्यांची फसवणूक केली जात असे. पूर्वी व्यापारी हे धान्याची खरेदी करताना पायलीने (धान्य मोजण्याचे माप) धान्य मोजून घेत असत. आदिवासी हा अज्ञान असल्याने त्याचा फायदा घेऊन धान्य मोजताना पहिले माप लाभ व नंतर दुसऱ्या मापापासून एक अशा पद्धतीने मोजून हे पहिले माप फुकटात घेत असत. ही पद्धत आदिवासी भागात सर्वत्र होती. मालाची किमत त्याला एकाच वेळेला दिली जात नव्हती. हप्त्याने ही रक्कम दिली जात होती त्यामुळे आदिवासींची पिळवणूक व फसवणूक मोठ्या प्रमाणात होत होती.

(२) पावसाळ्यापूर्वी आदिवासींच्या घरात जेव्हा धान्य नसते व जेव्हा मीठ, मिरची, तेल इत्यादी आवश्यक वस्तूंची गरज असते, तेव्हा त्यास व्यापारी व दुकानदारांकडे कर्जासाठी धाव घ्यावी लागते. अशा वेळेस व्यापारी हा पुढील हंगामाचे वेळी कर्जाचे मोबदल्यात धान्य देण्याची अट घालून त्या धान्याची वसुली करीत असे. शिवाय अशा परिस्थितीत पुढे येणारा शेतीमाल अतिशय कमी दराने खरेदी करून प्रसंगी जादा व्याज आकारून व व्याज आगाऊ वसूल करून सावकार व व्यापारी आदिवासींना कर्ज देऊन पिळवणूक करीत होते. आजपर्यन्त आदिवासी याच दुष्ट चक्रात सापडलेला होता. ही पिळवणूक थांबविण्यासाठी व त्यांच्या शेती-मालाला रास्त भाव देण्याच्या उद्देशाने ही एकाधिकार खरेदी योजना शासनाला कार्यान्वित करावी लागली.

(३) आजतागायत आदिवासी भागात व्यापारी व त्यांचे हस्तक यांच्याकडून धान्य व वन उत्पादीत मालाच्या खरेदीच्या व्यवहारात पिळवणूक व फसवणूक होत असे. व्यापारी हे आदिवासींना जास्त किंमत देत असल्याचे भासवीत असत. शिवाय वजनात व हिशेबात गडबड करीत असत. परंतु एकाधिकार योजनेमध्ये आदिवासींना रास्त भाव देण्याच्या दृष्टीने त्याच भागातील महत्त्वाच्या बाजार पेठांतील शेतमालाचे दर लक्षात घेऊन संबंधित जिल्हाधिकारी हे दर निश्चित करीत असतात. त्यामुळे आदिवासींना त्या भागातील रास्त भाव मिळतो. त्यामुळे आदिवासींना त्यांच्या शेतीमालाच्या खऱ्या किमतीची कल्पना आणून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. यासाठी शासनाने आदिवासी भागात एकाधिकार धान्य खरेदी योजना आदिवासींच्या हितासाठी व संरक्षणासाठी लागू केली आहे.

(अ) धान्य खरेदी केंद्रे.—वरील योजनेअंतर्गत महामंडळाने आदिवासी सहकारी संस्थांना उप प्रतिनिधी नेमून ४० तालुक्यांमध्ये खरेदी-केंद्रे उघडलेली आहेत. ही केंद्रे निश्चित करण्याचा व नोटीफिकेशन काढण्याची जबाबदारी या कायद्यान्वये संबंधित जिल्हाधिकारी यांच्यावर सरकारने टाकलेली आहे. संबंधी जिल्हाधिकारी यांनी महामंडळाचे सल्याने खरेदी केंद्र निश्चित केलेले असून १९७९–८० अखेर ४५९ खरेदी केंद्रे आदिवासी भागात सुरू झालेली होती. ही केंद्रे अतिशय दुर्गम अशा वन विभागात व डोंगराळ भागात उघडली असून काही केंद्रांचे ठिकाण तर रस्त्याने देखील जोडलेले नाही शिवाय त्या ठिकाणी वर्षातून बराच काळ जाणेही शक्य होत नाही. माल साठवणुकीसाठी पुरेशी व्यवस्था नाही. अशा ठिकाणी महामंडळ धान्याची खरेदी करीत आहे. यापूर्वी आदिवासी भागात काम करणारी अशी एकही संस्था महाराष्ट्रात नव्हती आणि इतक्या कठीण ठिकाणी अशा प्रकारे यापूर्वी एकाही संस्थेने किंवा एजन्सीने काम केलेले नाही अशा परिस्थितीत आदिवासी महामंडळ अशा भागात आदिवासींचे हित लक्षात घेऊन काम करीत आहे.

अनुसूचित वस्तू (नोटिफाईड कमोडिटिज)

आदिवासी विकास महामंडळ सध्या २ अनुसूचित वस्तूंची खरेदी वरील खरेदी केंद्राचे ठिकाणी करीत आहे. त्यामध्ये गहू, ज्वारी, भात (साळ व तांदूळ), बाजरी, नागली, वरई, लाल मिरची, तूर, हरबरा, उडीद, मूग, वाल, मसूर, भूईमूग शेंगा, जवस, तीळ, एरंडी, खुरासणी (कारळ), हिरडा, डिंक, लाख, मोहाफल व बी, गवत, कडबा आणि चारोळी या वस्तूंचा समावेश आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार जिल्हाधिकारी व आदिवासी उप आयुक्त एकाधिकार धान्य खरेदीचे दर नजिकच्या कृषि उत्पन्न बाजार समितीमध्ये असलेले प्रचलित दर विचारात घेऊन निश्चित करीत असतात व या दराप्रमाणे वरील वस्तूंची खरेदी केंद्रावर खरेदी केले जाते. खरेदीवर उपप्रतिनिधीस रुपये ३.७५ दराने कमिशन देण्यात येते.

महामंडळाने गेल्या तीन वर्षाच्या काळात धान्याची एकाधिकार पद्धतीने खालीलप्रमाणे खरेदी केली आहे :—

वर्ष	योजनेची कक्ष	खरेदी माल (क्विंटलमध्ये)	खरेदी किंमत (लक्ष रुपये)
१९७७–७८	७ तालुके	१,१२,५२६	१३७.०६
१९७८–७९	४० तालुके	६,८७,९३५	७७१.३५
१९७९–८०	४० तालुके	४,७३,९६१	६९०.०८

सन १९७८–७९ साली एकूण खरेदी-वरून पहाणी केली असता त्यात एकूण ९,७६,२६३ विक्रेत्यांनी त्यांचा माल महा-मंडळास विकला होता. व त्यापैकी ७,५५,१०८ म्हणजे ७७.४ टक्के हे आदिवासी विक्रेते होते, हे दिसून आले. यावरून या योजनेविषयी आदिवासींमध्ये विश्वास निर्माण झाला असून त्यांना ही योजना उपयुक्त वाटत असल्याचे स्पष्ट होते.

(ब) गौण वनोत्पादन.—शेतकी माला-प्रमाणेच निर्देशित केलेला व आदिवासींनी गोळा केलेला गौण वनोत्पादित माल आदिवासी सहकारी संस्था महामंडळानी निश्चित केलेल्या खरेदी केंद्रावर महामंडळातर्फे खरेदी करतात. जंगलातून गौण वनोत्पादन गोळा करणे हे अतिशय कष्टाचे काम आहे. गौण वनोत्पादन गोळा करून त्यांची विक्री करीत असत परंतु त्यांच्या कष्टांच्या तुलनेत त्या वस्तूंना फारच कमी भाव व्यापारी देत होते. गवताच्या व गोंद (डींक) धंद्यात आदिवासींवर जेवढी पिळवणूक होते तेवढी कुठल्याही शेती व जंगल उत्पादनाच्या धंद्यात होत नाही. ठाणे जिल्ह्या-

तील पालघर व डहाणू तालुक्यात काही व्यापारी आदिवासींकडून ३०० किलो गवतास (कोरडे गवत) रुपये २ ते १० देऊन खरेदी करीत होते. या उलट महामंडळाने गवताची खरेदी सुरू करून त्याच गवतास रुपये ४२ पर्यंत बाजार भाव दिला आहे. तसेच यवतमाळ व चंद्रपूर जिल्ह्यांत डिंक (गोंद) यांची खरेदी पूर्वी व्यापारी हे एका किलोस रुपये १ ते २·५० पर्यंन्त करीत होते. परंतु महामंडळाने गोंदाची देखील खरेदी सुरू करून त्याच गोंदास रुपये ४ ते ६ पर्यन्त प्रती किलोस भाव आदिवासींना देऊन त्याचा आर्थिक लाभ दिला आहे. महामंडळाने गवत व गोंदाची खरेदी १९७८–७९ पासून सुरू केली असून या खरेदीला आदिवासींकडून अतिशय चांगला प्रतिसाद मिळाला आहे, हे खरेदीवरून स्पष्ट होते.

सन १९७८-७९ व १९७९–८० साली महामंडळाने गौण वनोत्पादनाची खरेदी खालीलप्रमाणे केलेली आहे :—

अनुक्रमांक	गौण उपज (नाव)	१९७८–७९ एकूण खरेदी (क्विंटलमध्ये)	१९७८–७९ किंमत (लाखांत)	१९७९–८० एकूण खरेदी (क्विंटलमध्ये)	१९७९–८० किंमत (लाखांत)
१	हिरडा ..	२७,१०२	१६.२१	१८,४२५	१०.७१
२	गोंद ..	६०२	५.५६	४,१४४	२०.७३
३	चारोळी ..	३० किलो	००.०१	३२५	७.७३
४	मोहाटी ..	२,०१३	३.०१	९१६	१.३९
५	गवत ..	७३,१८६	१०.२७	६१,४१४	१०.४४
	एकूण ..		३५.०६		५१.००

वर उल्लेखिलेल्या अनेक अडचणींतून महामंडळाने आदिवासी भागात शेती उत्पादित वस्तू (अॅग्रिकल्चर प्रोडयूस) व गौण वन उत्पादित वस्तू (मायनर फॉरेस्ट प्रोडयूस) यांची मोठ्या प्रमाणात आदिवासींकडून खरेदी केली आहे. यावरून या योजनेला आदिवासींचा चांगला प्रतिसाद मिळाला असल्याचे व या योजनेवर आणि आदिवासी विकास महामंडळावर विश्वास प्रगट केल्याचे दिसून येते. वर उल्लेखिलेल्या सर्व बाबींची आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासींच्या हिताचे दृष्टीने व पिळवणुकीच्या पद्धतीवर आळा घालून आदिवासींची आर्थिक उन्नती साधण्याचे महत्त्वपूर्व काम आदिवासी भागात करीत आहे म्हणून आदिवासींच्या विकास कार्यात आदिवासी विकास महामंडळाचे स्थान महत्त्वाचे आहे हे स्पष्ट होते.

(क) खावटी कर्ज योजना.—आदिवासींच्या विकासाच्या इतिहासात महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ४० तालुक्यांतील अल्पभू-धारक, भूमिहीन मजूर व ग्रामीण कारागीर यांना खावटी कर्ज वाटप करण्याचे ठरवून खावटी कर्ज वाटप करण्याची जबाबदारी महामंडळाकडे सोपविली. १९७८ च्या जूनमध्ये या कामासाठी तीन कोटी रुपयांचा फिरती किंवा आवर्ती निधी (रिव्हॉल्व्हिंग फंड) उभारण्यात येऊन या निधीचे प्रमुख प्रतिनिधी व परिवेक्षक म्हणून आदिवासी विकास महामंडळाची नेमणूक करण्यात आली.

(१) खावटी कर्ज वाटप योजना सुरू करण्याचा सरकारचा मुख्य हेतू असा की, आदिवासी हे पावसाळ्याच्या दिवसांत लहानशा कर्जापायी आपली उभी पिके व्यापाऱ्यांना तारण देत असत. पावसाळ्यामध्ये आदिवासींना जीवनावश्यक वस्तू कर्ज रूपाने देऊन किंवा या काळात त्यांच्या गरजेप्रमाणे आगाऊ रक्कम देऊन व्यापारी व सावकार आदिवासींच्या उभ्या पिकांवर अगर त्यांच्या मजुरीवर आपला हक्क प्रस्थापित करून त्यांच्या अडचणीचे वेळी मदत देत. आदिवासींच्या तातडीच्या व जाणीव होणाऱ्या गरजा भागाविण्याचे दृष्टीने या योजनेचे सध्या महत्त्व असून, आदिवासींच्या दृष्टीने ही एक सातत्याने भासणारी अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे.

(२) खावटी कर्जाचा पुरवठा करण्याच्या या योजनेतील सर्वात उल्लेखनीय कामगीरी म्हणजे ८० टक्के कर्ज वाटप भूमिहिनांना करण्यात आले ही होय. सर्वसामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीने भूमिहीन आदिवासी पतदार समजला जात नाही. त्याला कर्ज द्यायला कुणीही किंवा कोणतीही संस्था तयार नसते. अशा आदिवासीला कर्ज देण्यात सरकारने मोठेच धाडस दाखविलें आहे. या योजनेतून भूमिहीन आदिवासीला असे आढळून आले की, आपल्या गरजेच्या वेळी मदतीसाठी धावून येण्यास सरकार उत्सुक आहे. कोणतीही पतपेढी भमिहीन आदिवासीला कर्ज देण्यास तयार नसते. त्यामुळे कर्ज पुरवठा करणाऱ्या संस्थेचे सभासद बनणे त्यांच्या दृष्टीने निरर्थक व वरवरचे होते. परंतु आता या योजनेमध्ये भूमिहिनांना महत्त्व दिल्या गेल्याने त्यास आदिवासी सहकारी संस्थेचे सभासद बनून या कर्जवाटप योजनेचा फायदा घेता येतो. त्यामुळे बहुतेक भूमिहीन हे आदिवासी सहकारी संस्थांचे सभासद या योजनेअंतर्गत झालेले आहेत.

(३) खावटी कर्ज वाटप करण्यासाठी महामंडळाने उप-प्रतिनिधी म्हणून सर्व आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांना नियुक्त केले आहे. या योजनेअंतर्गत या संस्थांनी जवळपास २,००,००० आदिवासी सभासदांची नोंदणी केली असून १९७८–७९ व १९७९–८० ह्या वर्षात या २,००,००० आदिवासी कुटुंबांना खावटी कर्जाचे वाटप करण्यात आले आहे. हे कर्जवाटप २८८ केंद्रांद्वारा केले असून अन्नधान्याव्यतिरिक्त मिरची, मीठ, खाद्यतेल, साड्या व धोतरे या वस्तूंचा या वितरणात समावेश आहे. दोन्ही वर्षांमध्ये वाटप केलेले कर्ज हे जवळपास रुपये २,५०,००० चे होते. हे कर्ज ७० टक्के माल रूपाने ३० टक्के रोखीने दिले गेले.

खावटी कर्जाचे वाटप खालीलप्रकारे केले जाते :—

१	अल्प भू-धारक	२५० रुपयेपर्यंत कर्ज मंजूर मर्यादा.
२	थकीत भू-धारक.	१२५ रुपयेपर्यंत कर्ज मंजूर मर्यादा.
३	भूमिहीन मजूर व ग्रामीण कारागीर.	१०० रुपयेपर्यंत कर्ज मंजूर मर्यादा.

खावटी कर्ज वाटपावर ७॥ टक्के व्याज आकारले जाते.

(४) खावटी कर्जाची वसुली ही आदिवासी सहकारी संस्थांमार्फत केली जाते. खावटी कर्जाची वसुली हप्त्याहप्त्याने एकाधिकार खरेदी योजनेखाली विकलेल्या मालाच्या किंमतीतून खरेदी केंद्रावर अगर रोजगार हमी योजनेखाली मिळालेल्या मजुरीतून मजुरी

देण्याचे ठिकाणी वसूली लिपिक पाठवून आदिवासी सहकारी संस्था करीत असतात.

(५) खावटी कर्ज मंजूर करण्याची पद्धत इतर कर्ज मंजूर करण्याच्या पद्धतीप्रमाणे आहे. खावटी कर्ज प्रकरणे गोळा करण्याची व ती प्रकरणे मंजूर झाल्यानंतर त्याप्रमाणे वाटप करण्याची जबाबदारी महामंडळाचे प्रत्येक विभागाचे प्रादेशिक व्यवस्थापक यांचेवर टाकली आहे. प्रादेशिक व्यवस्थापक हे उप-प्रादेशिक व्यवस्थापक कार्यालय, विपणन कार्यालये, विपणन निरीक्षक व आदिवासी सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापक यांच्या सहाय्याने कर्ज वितरणी व वसुलीचे काम करीत असतात.

महाराष्ट्र शासनाने प्रादेशिक पातळीवर खावटी कर्ज मंजूर करण्यासाठी सदस्य कमिटी पुढीलप्रमाणे नेमली आहे :—

१	प्रादेशिक व्यवस्थापक	आदिवासी विकास महामंडळाचे संबंधीन विभागाचे.
२	जिल्हा उप निबंधक	संबंधीत जिल्ह्याचे (पूर्वी हा अधिकार उपनिबंधक आ. उ. योजना यांना दिला होता).
३	प्रकल्पाधिकारी	एकात्मिक आदिवासी विकास योजना (संबंधीत विभागाचा अधिकारी).

वरील कमिटीवर महाराष्ट्र शासनाने खावटी कर्ज मंजूर करण्याची व त्या कर्जाची वसुली करण्याची जबाबदारी टाकलेली आहे. या कमिटीतील जिल्हा उप निबंधक संस्था व प्रकल्पाधिकारी आय. टी. डी. पी. हे अधिकारी असल्याने इतर खात्यांशी संबंध राहून कर्ज वसुली होण्यास त्याचा चांगला परिणाम होतो. शिवाय परंपरात समन्वय राहून शासनाच्या योजना राबविताना येणाऱ्या अडचणी दूर होऊन योजना यशस्वी होण्यास मदत होते.

(६) पुणे येथील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (ट्रायबल रिसर्च अॅन्ड ट्रेनिंग इन्स्टिटयुट) या संस्थेने केलेल्या पाहणीवरून खावटी कर्जवाटप योजना आदिवासी लोकांना उपयुक्त ठरल्याचे दिसून आले असून या योजनेविषयी आदिवासींच्या प्रतिक्रीया फारच चांगल्या आहेत. शिवाय त्या पहाणीत असेही आढळून आले की, खावटी कर्जपुरवठा करण्याच्या या योजनेमुळे जून ते सप्टेंबर या अडचणीच्या काळात किंमती स्थिर राहण्यास मदत झाली. या योजनेमुळे आदिवासींचे पावसाळ्यात होणारे शोषण काही प्रमाणात थांबले असून ही योजना त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणेस उपयुक्त ठरली आहे असे दिसून येते. आणि म्हणून ही योजना पुढेही सतत चालू राहणे आदिवासींच्या हिताचे दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे आदिवासी विकास महामंडळ हे खावटी कर्जवाटप योजनेत महाराष्ट्र शासनाचे पुरक प्रतिनिधी म्हणून महत्वाची कामगिरी बजावीत आहे. आदिवासी विकास महामंडळ हे महाराष्ट्र शासन व आदिवासींची विकासाची कार्ये यातील दुवा असून त्याप्रमाणे पिळवणुकीच्या पद्धतीवर आळा घालून व आदिवासींचे हित साधून त्यांची आर्थिक उन्नती होण्याचे दृष्टीने महामंडळ हे अनेक अडचणींना तोंड देऊन सतत प्रयत्न करीत आहे.

आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासी भागात शेती व वन्य उत्पादित मालाची खरेदी करून आणि त्यांना खावटी कर्ज वाटप करून व जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करून त्यांची होणारी पिळवणुकीचे उच्चाटन करीत आहे. "महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा १९७६" अमलात येण्यापूर्वी आदिवासी भागात ज्या शोषणाच्या पद्धती चालू होत्या त्या पद्धतींचे उच्चाटन करण्यासाठी या कायद्याचे वरील योजना लागू करून त्याची जबाबदारी महामंडळावर टाकली आहे. यावरून आदिवासी भागात आदिवासींचे जीवनात आदिवासी विकास महामंडळाचे कार्य किती मोलाचे आहे व महत्त्वाचे आहे हे निदर्शनास येते. आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासींचा सर्वांगीण विकास म्हणजे आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्याचे अत्यंत मोलाचे कार्य करीत असून भविष्य काळात आदिवासी विकास महामंडळ हे आदिवासींचे जीवनमान उंचावण्याची एक मोठे आशास्थान होईल व विकासाच्या योजना पूर्तीचे महत्त्वाचे प्रभावी साधन व स्थान बनून त्याप्रमाणे आदिवासींचा विकास व अपेक्षा पूर्ण करू शकेल. याच कारणामुळे महाराष्ट्रामध्ये आदिवासींच्या विकासात आदिवासी विकास महामंडळाचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे, यात शंकाच नाही. □ □ □

(माडियांचे वैशिष्टयपूर्ण सण व त्यांचे महत्त्व — पान ४३ वरून)

श्रद्धेने येतात व या निमित्ताने गावगावच्या आदिवासींचा परिचय वाढतो. अहेरी येथील हा सोहळा पाहण्यासाठी बाहेरचे लोकही मोठ्या संख्येने येतात.

आदिवासींच्या लोकसंख्येनुरूप आदिवासी क्षेत्राच्या दोन पट्ट्या विभागल्या गेल्या आहेत. एक "तोडसा पट्टी" व दुसरी "सुरजागड पट्टी" साधारणत: डिसेंबर महिन्यात तोडसा पट्टीच्या माडिया आदिवासींचा तोडसा या आदिवासी गावी व सुरजागड पट्टीच्या माडियांचा सुरजागडच्या डोंगरावर दसरा उत्सव साजरा होतो. या दोन्ही ठिकाणी माडिया स्त्री, पुरुष, म्हातारे कोतारे मोठ्या संख्येने श्रद्धेने उपस्थित होतात व त्यामुळे दोन्ही ठिकाणी यात्रेचे स्वरूप येते. या ठिकाणी कोंबडे-बकऱ्यांचे बळी दिल्यास देवी प्रसन्न होऊन नवसाला पावते. ह्या सभजापाई या ठिकाणी शेकडोच्या संख्येने कोंबड्या बकऱ्यांचे बळी देऊन नवस पावल्याचे समाधान घेऊन आदिवासी घरी परतात. ह्या उत्सवात भगताला (गावपुजारी) फार भान असतो.

माडिया आदिवासींमध्ये मृत्यू पावलेल्या आपल्या कुटुंबियाच्या आत्म्यास शांती मिळावी या दृष्टिकोनातून श्राद्ध करण्याची प्रथा रूढ आहे. हा श्राद्धविधी काही गावात वैयक्तिक रीत्या तर काही गावात सर्व गावचे मिळून सामुहिक श्राद्ध केले जाते. या श्राद्धाला आदिवासी "करताड" असे म्हणतात. गावच्या वेशीजवळ मृतात्म्याच्या नावाने उभारलेल्या दगडाजवळ हा श्राद्ध सोहळा पार पडतो. गावचे सर्व आदिवासी आपापल्या मृत कुटुंबियाची नावे पिंडदान करतात. कोंबडे-बकरेही कापले जातात व नंतर गावभोजन होते. शहराच्या सानिध्यात वावरणाऱ्या काही आदिवासी खेड्यात हिंदू समाजाचे काही सण साजरे केले जातात, परंतु त्यावर पारंपारिक संस्कृतीची छाप मात्र कायम असते.

□ □ □

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत घेण्यात आलेल्या पाहणी अहवालातील काही निष्कर्ष व शिफारशी

(अ) दापचरी दुग्ध प्रकल्प (ता. डहाणू, जिल्हा ठाणे)

ठाणे जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील "दापचरी" या ठिकाणी "दुग्ध प्रकल्प" सुरू करण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने १९६२ साली हाती घेतला. या दुग्ध प्रकल्प परिणामित आदिवासींचा अभ्यास (Evaluation of Dapchari Dairy Project with reference to Adiwasis.) यासंस्थेमार्फत हाती घेऊन पाहणी करण्यात आली. या पाहणी अहवालात खालील निष्कर्ष मुख्यतः आढळून आले :—

निष्कर्ष

(१) या प्रकल्पनिर्मितीसाठी २,९२० हेक्टर जमीन संपादण्यात आली. त्यामुळे १,०७४ आदिवासी कुटुंबांचे विस्थापन झाले. या सर्व आदिवासी कुटुंबांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक होते. परंतु प्रत्यक्षात आजपावेतो ४२६ कुटुंबांना (खातेदार) प्रकल्पातील व प्रकल्पाशेजारील खेडचात १ एकर व ४ एकर (बागायती व वरकस Irrigated and not-Irrigated) अशी अनुक्रमे जमीन देऊन पुनर्वसन करण्यात आले. म्हणजे १,०७४ प्रकल्पबाधित आदिवासींपैकी फक्त ४० टक्के लोकांचे पुनर्वसन झाले व अद्याप ६० टक्के आदिवासी लोकांचे पुनर्वसन व्हावयाचे आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघेल की, प्रकल्पाच्या उदिष्टानुसार प्रकल्पाधित आदिवासींचे संपूर्ण पुनर्वसन झाले नाही.

(२) पुनर्वसन करण्यात आलेल्या ४२६ आदिवासी कुटुंबांपैकी ३७ आदिवासी कुटुंबांना प्रकल्पातील कृषी क्षेत्रात युनिट देऊन त्यांचे पुनर्वसन केले. प्रकल्पात कृषीधारकांसाठी १७० कृषीक्षेत्रे (units) बांधण्यात आली त्यांतील १६५ युनिट्स क्षेत्रधारकांना वाटप करण्यात आले.

या १६५ युनिटांपैकी फक्त ३७ युनिट्स आदिवासी कृषीधारकांना देण्यात आली. वास्तविक प्रकल्पाच्या उदिष्टानुसार कृषीक्षेत्र वाटप करताना सर्व प्रथम प्रकल्पाबाधित आदिवासी खातेदारांचा विचार व्हावयास पाहिजे होता, परंतु प्रत्यक्षात तसे झाले नसल्याचे दिसून आले. कारण या १६५ युनिट्सपैकी बाकीचे १२८ युनिट्स (कृषीक्षेत्र) बिगर आदिवासी कुटुंबांना देण्यात आली. ज्या ३७ आदिवासी कुटुंबांना प्रकल्पातील कृषीक्षेत्रे देण्यात आली त्यातील शेतकऱ्यांचे प्रमाण ९२ टक्के आहे. तर ज्या बिगर आदिवासी कुटुंबांना प्रकल्पातील कृषीक्षेत्र (units) वाटप करण्यात आली, त्यांचे प्रमाण ५३ टक्के आहे.

(३) प्रकल्पाबाहेरील १० खेडचांतील जागा संपादून ४२६ आदिवासी कुटुंबांपैकी ३७ कुटुंबे सोडून इतर खातेदारांना ४ एकर वरकस ((non-Irrigated)) जमीन देऊन त्यांचे पुर्नवसन करण्यात आले. ही जमीन निकृष्ट (वरकस) प्रतीची असल्याने या पुनर्वसित आदिवासींना शेती करणे अवघड झाले आहे. या जमिनींची सुधारणा व मशागतीसाठी प्रकल्पाकडून त्यांना आर्थिक सहाय्य देण्यात आले नाही. त्यामुळे या आदिवासी शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रतीचे पीक अगर चारा घेता येत नाही. पाण्याची काहीच सोय नसल्यामुळे या शेतकऱ्यांना पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून रहावे लागते. तेव्हा पाऊस पुरेसा व वेळेवर पडला नाही तर मात्र या लोकांचे हालच. पीकाअभावी यांची आर्थिक स्थिती बीकट होते. बऱ्याच वेळा त्यांची उपासमार होते.

(४) प्रकल्पातील ३७ आदिवासी कृषी-क्षेत्रधारकांना दुभती जनावरे, सुग्रास व जनावरांचे खाद्य, गोबर गॅस यासाठी मिळून एकूण १६.७२ लाख रुपये कर्ज व्याजाने देण्यात आले त्यापैकी ३७ आदिवासी कुटुंबां-कडून ७.१० लाख रुपये वसूल झाले असून एकूण थकबाकी, व्याज धरून, १३.३७ लाख रुपये एवढे येणे आहे. तेव्हा या आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याऐवजी ते मात्र कर्जबाजारी झाले. त्यामुळे त्यांची आर्थिक पर्यायाने सामाजिक प्रगती खुंटली.

(५) दुग्ध उत्पादन व संकलन याबाबत असे पाहणीत आढळून आले की, १६५ युनिट-धारकांपैकी १४ युनिटधारक दुग्धपुरवठा करीत नाहीत, तसेच १ ते ५ लिटर रोज दूध-पुरवठा करणारे फक्त ५२ युनिटधारकच आहेत. रोज ४० लिटरपेक्षा जास्त दूध-पुरवठा करणारे फक्त ४युनिट धारकच आहेत. यावरून असे दिसून येईल की, प्रकल्पातील दुग्ध उत्पादन (कृषीक्षेत्रातील) समाधानकारक नाही.

(६) या दुग्ध प्रकल्पाचे उद्दिष्टानुसार अंदाजित प्रतिदिनी दुग्ध उत्पादन १.२५००० लिटर होते. परंतु पाहणीत असे आढळून आले की, प्रत्यक्ष ३०८५.५ लिटर दुध प्रतिदिनी संकलन होते.

अपेक्षित दूध संकलन लक्ष्यापेक्षा कमी प्रमाणात असल्याचे दिसून आले, तेव्हा या दुग्ध प्रकल्पाचा दूध उत्पादन व संकलन हे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही.

(७) प्रकल्पबाधित आदिवासींसाठी जमीन संपादन, जमीन सुधारणा व इतर सोयींसाठी मिळून एकूण भांडवली खर्च १०.५६ लाख रुपये झाला आहे म्हणजे एकूण भांडवली खर्चाशी प्रमाण १.०५ टक्के आहे, यावरून असे दिसून येईल की, प्रकल्पात आदि-वासींसाठी फारच थोडा खर्च करण्यात आला.

(८) प्रकल्पबाधित आदिवासींचे पुनर्वसन करण्याच्या दृष्टीने प्रकल्पाकडून योजनाबद्ध कार्यक्रम आखण्यात व राबविण्यात आला नाही त्यामुळे सदर आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याऐवजी त्या कुटुंबात कर्ज बाजारीपणा वाढला असल्याचे दिसून आले.

वृत्त विशेष

(ब) पुणे जिल्ह्यातील कुकडी धरणामुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासी कुटुंबांच्या पुनर्वसनाबाबतच्या अहवालातील निष्कर्ष व शिफारशी

(१) जिल्हा स्तरावरील सल्लागार समितीवर आज आदिवासी कल्याण अधिकाऱ्यांना बोलाविण्यात येत नाही. विस्थापितांचे पुनर्वसन चांगल्या रीतीने होण्याच्या उद्देशाने जिल्हा स्तरावरील सल्लागार समितीवर आदिवासी कल्याण अधिकाऱ्यास घ्यावे.

(२) कुसूर गावातील ठाकूर आदिवासींना नारायणगांव येथे पर्यायी जमिनी देण्याचे सुचविले होते. बिगर आदिवासीपासून होणारा त्रास व गुरेचराईची व्यवस्था नसल्यामुळे त्या जमिनी त्यांनी नाकारल्या. आदिवासी विस्थापितांना वन विभागातच जमीनी ऐवजी जमिनी द्याव्यात.

(३) विस्थापित आदिवासींच्यापैकी (६३) कुटुंबांजवळ पूर्वी जमिनी होत्या. धरणामुळे त्यांच्या जमिनी गेल्या व ते मजूर बनले. त्यांना जमिनीबाबत मिळालेले पैसे त्यांनी अनुत्पादित कामावर खर्च केले. अशा रीतीने धरणामुळे त्यांच्या जमिनी गेल्या व पैसेही वाया गेले.

(४) आदिवासींना जमीनीच्या मोबदल्यात जमीनच द्यावी. जमिनीचा मोबदला पैशांच्या स्वरूपात देताना ७५ टक्के रक्कम पर्यायी जमिनीसाठी शासनाने राखून ठेवावी व त्यांना सलग लाभप्रदेशात द्यावी.

(५) गावठाण नवे निश्चित करण्यापूर्वी तेथे पाणी लागेल याची खात्री करून घ्यावी.

(६) शाळा बांधताना शिक्षकांसाठी निवासाची सोय करावी.

(७) दवाखाना बांधताना मेडिकल स्टाफसाठी निवासाची सोय करावी.

(८) घरासाठी संपूर्ण रक्कम कर्ज देऊ नये. त्यांची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन ५० टक्के सबसीडी द्यावी.

(९) घराची किंमत ठरविताना गोठ्यांची किंमतही ठरवावी व त्यांना द्यावी.

(१०) शेतीवर केलेला बांधबंधिस्तीचा खर्च लक्षात घेऊन शेतीची किंमत ठरवावी.

(११) शेतीची किंमत सरकारी दराने न ठरविता बाजार दराने ठरवावी.

(१२) धरणग्रस्त आदिवासींना रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने वर्ग चार व व वर्ग तीनच्या त्या जिल्ह्यातील रिक्त ५० टक्के जागा या आदिवासी उमेदवारांना द्याव्यात.

(अ) झाडांच्या विक्रीचे अधिकार वन अधिकाऱ्यांकडे.—महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी, १९८१ चा महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीच्या जमीन वहिवाटदारांची वृक्ष विक्री (नियमन) (दुरुस्ती) अध्यादेश जारी केला. तो दिनांक ४ ऑगस्ट १९८१ पासून अंमलात आला आहे. या अध्यादेशानुसार ज्या अनुसूचित जमातीच्या लोकांना त्यांच्या मालकीची झाडे विकावयाची आहेत, त्यांचे हितसंबंध सुरक्षित राखण्यासाठी उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने झाडांची विक्री करण्यासाठी सहाय्य देण्याचे अधिकार जिल्हाधिकाऱ्यांकडे होते पण या अधिकाऱ्यांना झाडांच्या किंमती ठरविण्यात आवश्यक ते तांत्रिक ज्ञान नसल्याने, त्यांना झाडांची योग्य किंमत ठरविता येत नसे म्हणून हा बदल करण्यात आला आहे.

(ब) श्री. माणिकराव गावीत (इंदिरा काँग्रेस) पालमेंटच्या नंदुरबार मतदार संघातून बहुमताने निवडून आले.

(क) जलसंपत्ती विकास समितीचे उपाध्यक्ष.—जनजाती क्षेत्रातील जलसंपत्ती विकास व तद्नुषंगिक उपक्रमांना गती देण्यासाठी उपाययोजना सुचविण्याकरिता नेमलेल्या समितीवर महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी कल्याण, पयटन व समाजकल्याण मंत्री श्री. सुरुपसिंग नाईक यांची सदर समितीचे उपाध्यक्ष म्हणून नियुक्ती केलेली आहे.

(ड) महाराष्ट्र राज्य आदिवासी परिषद, नाशिक येथे दिनांक २७ डिसेंबर १९८१ रोजी आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत आदिवासींच्यासाठी वेगळे तालुके व जिल्हे निर्माण करावेत आणि मोठ्या आदिवासी भागांना प्रादेशिक स्वायत्तता दिली जावी असे दोन महत्त्वाचे ठराव परिषदेस संमत करण्यात आले.

(इ) आमदार श्री. बाबुराव मडावी यांच्या नेतृत्वाखाली नागपूर अधिवेशनाच्या काळात (डिसेंबर १९८०) आदिवासींचा भव्य मोर्चा आयोजित करण्यात आला होता. या मोर्चात प्रामुख्याने आदिवासींचे रक्षण करणारा दि. २९ ऑक्टोबर १९८० चा जातीविषयक दाखला देण्याबाबतचा शासकीय आदेश मागे घेण्यात येऊ नये अशी मागणी करण्यात आली.

(ई) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

आदिवासी लोकनृत्य स्पर्धा

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेतर्फे आदिवासी पारंपारिक लोक नृत्याच्या स्पर्धा घेण्यात येतात. शासन समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभागाच्या दिनांक २ मे १९८१ च्या ठराव क्रमांक टीआरआय-१०८१/२९२९०/डी-३० अन्वयें १९८१–८२ सालात एकूण २० लोकनृत्यांच्या स्पर्धा आदिवासी विभागात घेण्याचे ठरले आहे. स्पर्धेत भाग घेणाऱ्या स्पर्धकांना प्रत्येकी रु. १२ दैनिक भत्ता रु. १२, प्रत्येकी पारंपारिक पोशाख, वाद्ये व शरीर रंगरंगोटीसाठी तसेच रु. १० पर्यंत त्यांच्या गावापासून जाण्यायेण्याचे प्रत्यक्ष दुसऱ्या वर्गाचे रेल्वे भाडे किंवा एस. टी भाडे जे कमी असेल ते. ह्या शिवाय अनुक्रमे १ले, २रे व ३रे असे रु. १००, रु. ७५ व रु. ५० या पारितोषिक देण्यात येते. प्रत्येकी नृत्यपथकात २० पेक्षा जास्त नर्तक कलाकार नसावेत. आतापर्यंत यवतमाळ जिल्ह्यात पांढरकवडा व वणी येथे प्रत्येकी, एक ठाणे जिल्ह्यांत वाघाडी, तालुका डहाणू, साखरे, तालुका जव्हार व पीवळी, तालुका शहापूर येथे प्रत्येकी अेक नाशिक, जिल्ह्यात निरगुडे तालुका पेठ येथे एक, अहमदनर जिल्ह्यात भंडारदारा येथे एक असे एकूण ७ लोकनृत्य स्पर्धेचे कार्यक्रम झाले आहेत. मार्च १९८२ अखेर उरलेले १३ लोकनृत्याचे कार्यक्रम खालील ठिकाणी घेण्यात येणार आहेत. चंद्रपूर ३, नाशिक १, भंडारा १, नांदेड १ जळगाव १, रायगड १, अमरावती २ व धुळे ३. ह्या सर्व योजनेसाठी रु. १.४४ लाख मंजूर करण्यात आले आहेत. ह्या लोकनृत्याच्या स्पर्धेत आदिवासींच्या निरनिराळ्या जमातींमधील स्त्री-पुरुष उत्स्फुर्तपणे भाग घेतात व ह्या कार्यक्रमाला आदिवासी विभागात प्रचंड प्रतिसाद मिळत आहे ही आनंदाची बाब आहे.

लघुपट निर्मिती

त्याचप्रमाणे शासन समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभागाचे आदेश क्रमांक टीआरआय. १०८१/२९९०४/डी-३०, दिनांक २ मे १९८१ अन्वये आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेस १९८१–८२ ह्या वर्षी आदिवासी जीवन व लोकनृत्य ह्या विषयावर लघुपट काढण्यासाठी रु. ४०,००० (रु. चाळीस हजार) मंजूर करण्यात आले आहेत. त्या दृष्टीने लघुपटाचे काम चालू असून हा लघुपट मार्च १९८२ अखेर प्रदर्शित होईल.

(अ) आदिवासी तरुणांसाठी नेतृत्व शिबिरे.—सुशिक्षित आदिवासी तरुणांमध्ये नेतृत्वाची जोपासना करून त्याचा उपयोग आदिवासी जमातीचे उन्नतीचे दृष्टीने करून घेण्याच्या इराद्याने आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने एक उपक्रम हाती घेतला आहे. आदिवासी क्षेत्रातील सुशिक्षित तरुणांना त्यांच्या आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचे यथार्थ दर्शन घडवून त्या सोडविणेसाठी शासन आणि सामाजिक संस्था कसे कसे प्रयत्न करीत आहेत. याची माहिती व्हावी हा प्रशिक्षण देण्याचा उद्देश आहे. आदिवासी उप योजना आणि त्याची कार्यवाही यांची माहिती आदिवासींपर्यंत पोहोचवण्याचे उद्देशाने सुशिक्षित आदिवासी तरुणांची शिबिरे भरविणेत येतात. नियोजित ठिकाणी (३०) प्रशिक्षणार्थिंना सात दिवसांसाठी एकत्र केले जाते. या कालावधीत आदिवासी उप योजनाशी संबंधित विविध अधिकाऱ्यांची भाषणे शिबिरात आयोजित करण्यात येतात. माहिती देणारे अधिकारी योजनांची तपशीलवार माहिती देऊन योजनांचा योग्य तो फायदा आदिवासींना मिळवून देणेसाठी आदिवासींकडून काय अपेक्षा आहेत, याचा ही उल्लेख भाषणात करतात. प्रशिक्षणार्थींच्या शंकांचे किंवा औत्सुक्यपूर्ण प्रश्नांचे निरसन करतात आणि अशा रीतीने आदिवासींच्या उन्नतीबाबत होत असलेल्या प्रयत्नांची जाण निर्माण करणेसाठी शिबिरार्थींना आवाहन करणेत येते.

अशा शिबिरांत सुशिक्षित आदिवासी तरुण तरुणांनी सहभागी व्हावे या उद्देशाने शासन शिबिरानार्थी गावांकडून येण्या जाण्यासाठी प्रवास खर्च, सात दिवसांसाठी दैनिक भत्ता, त्यांचे कामांत उपयुक्त होतील. असे उपलब्ध छापील साहित्य पुरविते. प्रशिक्षणार्थींची राहण्याची व्यवस्था केली जाते. प्रशिक्षणार्थींना या संस्थेचे प्रमाण पत्र दिले जाते. प्रशिक्षणार्थींना आपले गावी जाऊन आदिवासींच्या योजनांची माहिती इतर बांधवांना करून द्यावी, त्यांच्या अडीअडचणी सोडवण्यास मदत करावी किंवा विविध योजनांचा फायदा आदिवासींना मिळवून देण्याचा प्रयत्न करावा अशी संस्थेची अपेक्षा आहे.

१९८१–८२ या आर्थिक वर्षात अशी एकूण आठ शिबिरे घेणेत येणार आहेत आतापर्यंत भांडारदरा जिल्हा अहमदनगर, त्र्यंबक जिल्हा नासिक आणि देवाडा जिल्हा चंद्रपूर येथे एक एक अशी तीन शिबिरे पार पडली असून ठाणे, धुळे, अमरावती, नांदेड आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत प्रत्येकी एक अशी शिबिरे घेण्यात येणार आहेत. या शिबिरात प्रशिक्षणार्थींचा अधिकाऱ्यांचा आणि स्थानिक कार्यकर्त्यांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळतो हे नमूद करणे आवश्यक आहे. या वर्षात अशा रीतीने (८) प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करून (२४०) आदिवासी तरुण व तरुणींना याचा लाभ मिळणार आहे.

(ब) आदिवासी पदवीधरांस नोकरी पूर्व प्रशिक्षण सत्र.—१९८१–८२ या आर्थिक वर्षात आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे आदिवासी पदवीधरांचेसाठी (३०) दिवसांचे प्रशिक्षण शिबिर ऑगस्ट-सप्टेंबर १९८१ मध्ये आयोजित केले होते. आदिवासी विकास महामंडळाने सुचविलेल्या (२०) आदिवासी पदवीधरांनीं याचा लाभ घेतला आदिवासी सुशिक्षित तरुणांनी स्पर्धात्मक परिक्षा कशा द्याव्यात नोकरी मिळाल्यावर कार्यक्षम कर्मचारी कसे व्हावे वगैरे बाबतची विविध व्याख्याने आयोजित केली होती. शिबिरात आदिवासींच्या समस्या, आदिवासी उपयोजना, उपयोजनेची अंमलबजावणी, आदिवासींच्या सहकारी संस्था, त्यांचे व्यवस्थापन, व्यवहार इत्यादींची सखोल माहिती देणेत आली. तसेच बँकींग सर्व्हिस/कमिशनचे अर्ज भरणे, परिक्षांच्या तयारीचे दृष्टीने वाचन वगैरे बाबींची माहिती दिली. सदर विषयावरील उपयुक्त पुस्तके निवडून प्रशिक्षणार्थींना मोफत पुरविली सहभागी झालेल्या प्रशिक्षणार्थींना सत्राचे शेवटी प्रमाणपत्रे देणेत आली. यापूर्वे प्रशिक्षण सत्रामुळे पुणे विद्यापीठात यापैकी आठ पदवीधरांना नोकरी मिळाली तसेच कलेक्टर, धुळे यांच्या कार्यालयात एकास व दोन प्रशिक्षित पदवीधरांना विभागीय वन अधिकारी, नासिक यांच्या कार्यालयात नोकरी मिळाली.

(क) वनरक्षक व वनपालांच्या प्रशिक्षण सत्रात सहभाग.—वन विभागातर्फे ठाणे जिल्ह्यात शहापूर, अमरावती जिल्ह्यात चिखलदरा व जळगाव जिल्ह्यात पाल येथे प्रशिक्षण सत्रे वन प्रशिक्षण संस्थांमार्फत घेतली जाताता त्यांत आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेतील अधिकारी व्याख्याते म्हणून सहभागी होतात वनरक्षक प्रशिक्षण संस्था, शहापूर, जिल्हा ठाणे येथे वर्षातून तीन प्रशिक्षण शिबिरे घेतली जाताता प्रत्येक शिबिरात सुमारे (८०) वनरक्षक सहभागी होतात. तसेच दादासाहेब चौधरी वन प्रशिक्षण विद्यालय पाल, ता.लुका रावेर, जिल्हा जळगाव येथे वन खात्यातर्फे एक वर्षाचे प्रशिक्षण शिबिर घेतले जाते. यात (८०) प्रशिक्षणार्थी म्हणून वनपाल सहभागी होतात. या दोन्ही प्रशिक्षण शिबिरांत या संस्थेचे अधिव्याख्याते भाग घेऊन प्रत्येक शिबिरात दहा व्याख्याने देतात. आदिवासी आणि जंगले यांचे अतूट नाते आहे. वन खात्यातील अधिकाऱ्यांना आदिवासीचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक प्रश्न समजावून दिल्याने अधिकाऱ्यांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडताना योग्य दृष्टीकोन घेऊन आदिवासीचे कल्याण करण्याचे उद्दिष्ट पार पाडता येते अशी धारणा आहे.

वनखात्यातर्फे १९८१–८२ या आर्थिक वर्षात चिखलदरा जिल्हा अमरावती येथे एक महाविद्यालय वनक्षेत्रपालांचे प्रशिक्षणासाठी सुरू करण्यात येणार आहे. या शिक्षण सत्रात सुमारे (६०) वन क्षेत्रपाल एक वर्षाचा शिक्षणक्रम पुरा करतील अशी अपेक्षा आहे. या शिक्षण सत्रातही आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थचे अधिकारी व्याख्याते म्हणून सहभागी होतील.

(ड) चर्चासत्रे.—१९८१–८२ या वर्षात प्रकल्प अधिकाऱ्यांची दोन दिवसांची चर्चासत्रे दिनांक ११ जून १९८१ ते १२ जून १९८१ या कालावधीत आयोजित करण्यात आली. या चर्चासत्रामध्ये महाराष्ट्रातील सर्व प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी भाग घेतला होता. आदिवासी विकासात गती कशी आणता येईल व आश्रमशाळेतील शैक्षणिक दर्जा कसा उंचावता येईल या अनुषंगाने चर्चा झाली. प्रामुख्याने आश्रमशाळांसाठी निवडावयाच्या जागांबाबतची पाहणी, आयोजन करणेसाठी मूलभूत आकडेवारी, इत्यादी पुरवणेबाबत चर्चा झाली. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे आणि माध्यमिक शाळेबाबत ऊहापोह करणेत आला. आदिवासी विद्यार्थी-विद्यार्थीनींसाठी क्रीडा नेतृत्व शिबिरांचा आढावा घेणेत येऊन अशी शिबिरे क्रीडा संचालनालयाचे मदतीने घेणेबाबत निश्चित केले. श्री. एस. एस. तिनईकर, आदिवासी विकास आयुक्त, नासिक यांनी उपस्थित राहून मार्गदर्शन केले.

१९८१–८२ मधील दुसरे चर्चासत्र ऑक्टोबर ५ व ६ तारखेस आयोजित केले होते. सत्रात प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी कल्याण अधिकारी, आदिवासी कल्याण निरिक्षक यांनी भाग घेतला होता. या चर्चासत्रामध्ये शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी व आदिवासी विकास कार्यक्रमात गती येण्यासाठी सांगोपाग चर्चा झाली. शासकीय आश्रमशाळांचे संदर्भात श्री. सुरेश त्रिपाठी, संचालक, आदिवासी कल्याण विभाग व शासकीय वसतिगृहांचे संदर्भात श्री. व्ही. पी. राणे, संचालक, समाजकल्याण विभाग, आदिवासींना इलेक्ट्रिक पंप पुरवण्याचे संदर्भात श्री. ए. डी. वसावे, कार्यकारी संचालक, महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास सहकारी

महामंडळ यांनी मार्गदर्शन केले. चर्चासत्रात श्री. व्ही. रंगनाथन, अतिरिक्त आदिवासी विकास आयुक्त, नाशिक, श्री. अरुण पाटणकर, अतिरिक्त आदिवासी विकास आयुक्त, नागपूर आणि श्री. एन. एच. आर. हिम्निवेट्टा आदिवासी विकास आयुक्त, नासिक यांनी मार्गदर्शन केले.

प्रशिक्षण वर्गांना मान्यता

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना दरवर्षी खालील प्रशिक्षण सत्रे आयोजित करण्याची शासनाने निर्णय क्र. टीआरआय/१०८१/३२६८९/डी-३०, दि. २६ नोव्हेंबर १९८१ अन्वये मान्यता दिली आहे:

(१) आदिवासी युवकांसाठी प्रशिक्षण.

(२) आदिवासी विकास महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण.

(३) वन विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण.

(४) विस्तार अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण.

(५) आदिवासी सहकारी सोसायटीच्या सभासदांसाठी प्रशिक्षण.

(६) बालवाडी शिक्षिकांसाठी प्रशिक्षण.

(७) आश्रमशाळांचे मुख्याध्यापक, सुपरिन्टेन्डेट व शिक्षक यांचे प्रशिक्षण.

संशोधन प्रकल्प

संस्थेमार्फत खालील संशोधन प्रकल्पाचे कार्य चालू आहे :—

(अ) चंद्रपूर जिल्ह्यातील दिना नदी मध्यम प्रकारच्या पाटबंधाऱ्याचा आदिवासी शेतकऱ्यांना होणाऱ्या लाभाबाबतचा अभ्यास.

(ब) चंद्रपूर जिल्ह्यातील इचमपल्ली प्रकल्पाखाली जाणाऱ्या गावाबाबतचे सर्वेक्षण.

(क) चंद्रपूर जिल्ह्यात प्रस्तापित होत असलेल्या सिमेंट कारखान्याबाबतचा पाहणी अहवाल.

(ड) ठाणे जिल्ह्यातील कासा एकत्रित क्षेत्रविकास गटांचे मूल्यांकन.

(इ) शासनाच्या निरनिराळ्या विभागांनी पाठविलेल्या, महाराष्ट्र पब्लिक सर्व्हिस कमिशनने पाठविलेल्या व इंजिनियरींग व व मेडीकल कॉलेजात प्रवेश मिळवू इच्छिणाऱ्या जाती-जमातींच्या उमेदवारांच्या जातीच्या दाखल्याची तपासणी.

(ई) महाराष्ट्रातील आदिवासींची सांस्कृतिक वैशिष्ठ्ये ठळकपणे दाखवणारा अहवाल.

ग्रंथालय

१९८०–८१ सालात ग्रंथालयाची पुनर्रचना करण्यात आली आहे. ग्रंथालयामध्ये विषयानुसार पुस्तके लावण्यात आलेली असून, सर्व पुस्तकांचे तालीकीकरण करण्यात आले आहे. त्यासाठी कोलन पद्धती संस्थेने स्वीकारली आहे. ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र कर्मचाऱ्यांची नेमणूक जुलै १९८१ पासून झालेली आहे. या वर्षी अंदाजे ३०० नवीन ग्रंथांची भर ग्रंथालयात पडेल.

संग्रहालय

१९८०–८१ साली संग्रहालयासाठी दोन स्वतंत्र भव्य दालनांची सोय झालेली आहे. त्यामुळे १९८१–८२ सालात संग्रहालयाची पुनर्रचना करण्याचे ठरवून त्याप्रमाणे काम सुरू आहे. संग्रहालयाच्या पुनर्रचनेसाठी महाराजा सयाजीराव विद्यापीठातील संग्रहालय, शास्त्र या विद्याशाखेचे प्रमुख डॉ. वसंतराव बेडेकर यांच्या सल्ल्याने रचनेचा आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. त्यानुसार या वर्षी ९५ × ३० आकाराच्या दालनाच्या सुतारी व अंतर्गत सजावटीचे काम महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास मंडळ, पुणे यांचेमार्फत सुरू आहे. पुनर्रचनेचे काम तीन टप्प्यांत पूर्ण करावयाचे असून पुढील वर्षी ६५ × ३० या दालनाचे काम हाती घेण्यात येईल.

या वर्षीच्या शेवटास संग्रहालय नव्याने उभे राहील. या उपक्रमासाठी वस्तूंच्या उपयोगानुसार वर्गीकरण पद्धती अवलंबिली असून त्यानुसार या नियोजित दालनांत एकूण (१६) कक्ष असतील. यामध्ये वातावरण व साधम्य यासाठी नियोजित २८ × १० × ८ आकाराचा डायोरामा प्रमुख आकर्षण राहील. या आभासचित्राचे कामही डॉ. बेडेकर यांच्या सहाय्याने संस्था करणार आहे.

(१) बेंच मार्क सर्व्हे.—ही पाहणी ३ विभागात घेतली गेली आहे. ते ३ विभाग खालीलप्रमाणे आहेत :—

(१) गावपत्रके ;

(२) पाडापत्रके ;

(३) कुटुंबपत्रके.

(१) गावपत्रके.—महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना, अतिरिक्त उपयोजना व सुधारित क्षेत्र विकास खंडात समाविष्ट असलेल्या सुमारे ७,००० गावांचा या पाहणीत समावेश आहे. विविध नमुन्यात गाववार माहिती गोळा करून त्याची छाननी करून त्याचे तक्तिकरण करण्यात आले आहे.

(२) पाडापत्रके.—महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक पाड्याची माहिती या पाहणीत गोळा केली आहे. प्रत्येक पाड्याची माहिती विविध नमुन्यांत गोळा करण्यात आली असून एकूण सुमारे १५,००० पाड्यांची माहिती गोळा करून, छाननी करून संकलित करण्यात आली आहे.

(३) कुटुंबपत्रके.—आदिवासी उपयोजनेत समाविष्ट असलेल्या १४ जिल्ह्यांतील ७५ पंचायत समितीत दिलेल्या नमुन्यात गोळा करून त्याची छाननी करून त्याचे सांकेतिक भाषेत रूपांतर करण्यात आले आहे. ही सांकेतिक माहिती गणकयंत्रावर पुढील प्रक्रियेसाठी पाठविण्यात येत आहे. गणकयंत्रावरील माहितीची प्रक्रिया होऊन लवकरच ही माहिती विविध तक्त्यांत मार्च १९८२ अखेर उपलब्ध होईल असे वाटते.

(२) सुधारित अनुसूचित क्षेत्र.—महाराष्ट्र राज्यात अनुसूचित क्षेत्र १९५० साली जाहीर करण्यात आले होते. त्यावेळी अनुसूचित क्षेत्रात ७ जिल्ह्यांतील २,८९७ गावांचा व सहा शहरांचा समावेश करण्यात आला आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात कायद्याची अंमलबजावणी चांगली व्हावी तसेच अनुसूचित क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सुबद्धता असावी म्हणून सर्व आदिवासी उपयोजनेखालील क्षेत्र अनुसूचित क्षेत्रात आणण्यासंबंधीचा प्रस्ताव या संस्थेने शासनास सादर केला आहे.

(३) आश्रमशाळा.—या संस्थेतर्फे नवीन आश्रमशाळा सुरू करण्यासाठी खालील ३ प्रकारच्या पाहण्या केल्या जातात :—

(अ) प्राथमिक आश्रमशाळा सुरू करण्यासाठी योग्य स्थळांची पाहणी ;

(ब) माध्यमिक आश्रमशाळा सुरू करण्याबाबतची पाहणी ;

(क) आश्रमशाळेचे स्थलांतर.

१९८२–८३ मध्ये उघडावयाच्या आश्रमशाळांबाबतचे सर्वेक्षण अहवाल प्रकल्प अधिकारी आदिवासी कल्याण अधिकारी यांचेकडून प्राप्त होताच त्याची छाननी करून एकत्रित प्रस्ताव शासनास सादर केला जाईल.

(४) एकात्मिक क्षेत्र विकास प्रकल्प, कासा, जिल्हा ठाणेचा मूल्यमापनात्मक अहवाल तयार करण्यात येत आहे.

□ □ □

व्यक्ति परिचय

(१) श्री. आबाजी राघो खंबाईत, मु. पो. निरगुडे, तालुका पेठ, जिल्हा नाशिक.— सन १९२४ साली यांचा जन्म निरगुडे येथील गरीब परिस्थितीतील कोकणी कुटुंबात झाला. गावी शाळा नसल्याने त्यांचे ७ वी पर्यंतचे शिक्षण पेठ येथील शाळेत झाले. तथापि, इंग्रजी शिक्षणाची आवड असल्यामुळे पुढील शिक्षणासाठी त्यांना नाशिक येथे जावे लागले. घरची गरिबी असल्यामुळे, शिक्षणाची आवड असूनदेखील पुढील शिक्षण त्यांना घेता आले नाही. त्यामुळे त्यांनी १९४१ पासून निरनिराळ्या खात्यांमधून नाका कारकून, बस कंडक्टर, गोडाऊन स्वीपर व तलाठी ह्या पदांवर कामे केली. परंतु नोकरीत त्यांचे मन रमले नाही व त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला. स्वतःकडे असलेल्या अल्प जमिनीत अनेक प्रयोग करून जास्तीत जास्त पीक काढले. १९४९–५० मध्ये स्वतःच्या गावी शाळा काढली व स्वतः शिक्षकाचे काम केले. १९५२–५३ साली राज्यात सर्वोदय योजनेचे काम सुरू झाल्यावर त्या विभागात नाशिक जिल्हा सर्वोदय योजना, पेठ येथे कार्यकर्ते म्हणून दाखल झाले व ह्या योजनेमार्फत सुमारे २०० खेड्यांत शिक्षण, आरोग्य, सहकार, शेती, दारूबंदी व व्यापारी अन्यायाविरुद्ध प्रचार केला. दारूबंदी समिती, जिल्हा विकास मंडळ, सहकारी बोर्ड विशेष आदिवासी विकास योजना समिती ह्या समित्यांवर सभासद म्हणून काम केले. सहकारी सोसायटचा स्थापन करणे, परिषदा घेणे, शेतकरी मेळावे व शिबिरे आयोजित करणे इत्यादी कामे त्यांनी केली व आजही ही कामे ते करीत आहेत. १९५९ साली आदिवासी मुलांसाठी निरगुडे येथे आश्रमशाळा स्थापन केली. १९६४ साली त्या भागातील आदिवासींच्या सहाय्याने "ग्राम-विकास मंडळ, निरगुडे" ही संस्था स्थापन करून आश्रमशाळेचे काम ह्या मंडळाकडे घेऊन शाळेचे माध्यमिक शाळेत रूपांतर केले. शाळेसाठी, मुलांना रहाण्यासाठी व शिक्षकांना रहाण्यासाठी स्वतंत्र इमारती बांधल्या. ह्या आश्रमशाळेत आज एकूण (२००) आदिवासी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. ते सध्या ग्राम-विकास मंडळ, निरगुडे, नेहरु आश्रमशाळा व पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा, निरगुडे ह्या संस्थांचे अध्यक्ष तसेच आदिवासी सेवा सहकारी सोसायटी करमाळा व समाजकल्याण विभागाचे वसतिगृह ह्या संस्थांचे पदाधिकारी आहेत. २०-कलमी कार्यक्रम, शेती विकास, आदिवासींना शेती विकासासाठी बँकेकडून कर्ज मिळवून देणे इत्यादी कार्यांत ते रस घेतात. तसेच कुटुंब नियोजनाची शिबिरे भरविण्यात व प्रचार करण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला होता. अशा रीतीने नाशिक जिल्ह्यातील तळमळीचे व विकास कार्यात सतत सहभाग घेत असणारे ते कार्यकर्ते आहेत.

(२) श्री. रघुनाथ आत्मारामजी मरसकोले, गराडा, तालुका साकोली, जिल्हा भंडारा.— श्री. मरसकोले ह्यांचा जन्म गराडा येथील आदिवासी शेतकरी कुटुंबात झाला. त्यांचे शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झालेले आहे. ते स्वतः शेतकरी असून शेतात कष्ट करून शेतमजुरांना योग्य मार्गदर्शन करून जास्तीत जास्त पीके घेण्याचे ते प्रयत्न करतात.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रमुख व मुलभूत साधन आहे असे ते मानतात व त्या दृष्टीने आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाची जास्तीत जास्त सोय करण्याच्या दृष्टीने गेली २१ वर्ष भारतीय आदिवासी शिव शिक्षण संस्था, गराडा, जिल्हा भंडाराचे सचिव म्हणून ते उत्साहाने कार्य करीत आहेत. त्यांच्या नेतृत्वाखाली (५) माध्यमिक शाळा, (५) वसतिगृहे व एक आदिवासी आश्रमशाळा कार्यरत आहेत. भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासी समाज कार्यात हिरिरीने ते भाग घेतात. ते स्पष्टवक्ते आहेत, तसेच स्वतःच्या शब्दाला जागणारे असून आपल्या निर्णयाविषयी खंबीर असतात. जिल्हा समन्वय समिती, पंजाबराव कृषि विद्यापीठ, अकोला, सिनेटचे ते सदस्य आहेत. तसेच कुटुंब नियोजन, वृक्षारोपण मोहीम, हुंडाविरोधी मोहीम इत्यादी सामाजिक कार्यात ते सक्रिय भाग घेतात. कॉलेज काढणे, डॉ. बाबासाहेब वाचनालय, गराडा व आदिवासी समाजात जागृती निर्माण करण्यासाठी वर्तमानपत्र काढणे व प्रिंटींग प्रेस काढणे हे त्यांचे प्रस्तावित कार्य आहे. महाराष्ट्र प्रदेश आदिवासी सेवा मंडळाचे ते क्रियाशील सभासद आहेत.

संस्था परिचय

(१) सेवाधाम ट्रस्ट, पुणे.—आर्थिक दृष्ट्या दारिद्र्य रेषेच्या खाली उत्पन्न असलेल्या मागास जनतेला व खालच्या थरातील मध्यम-वर्गीय जनतेला वैद्यकीय मदत व वैद्यकीय उपचार योग्य त्या सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देणे हे सेवाधामचे उद्दिष्ट आहे. सेवाधामचा पाया धर्मादाय सेवेवर आधारित आहे. तळेगावातील डॉक्टर वाढोकर व पुण्यातील सर्जन गोरे यांनी "सेवाधाम संस्था" १९६९ साली सुरू केली व तिचा ट्रस्ट १५ ऑगस्ट १९७८ रोजी केला. या ट्रस्टने केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे :—

(अ) अन्दर मावळातील जनतेला वैद्यकीय मदत मिळावी म्हणून वडेश्वर येथे "वडेश्वर आरोग्य केंद्र" एक वर्षापूर्वी उघडण्यात आले आहे. ट्रस्टतर्फे रोज एक डॉक्टर व समाजसेविका या ठिकाणी जाऊन कार्य करीत आहेत. वडेश्वरच्या आतील भागातील (२८) खेड्यांना या केंद्राचा फार उपयोग होत आहे.

(ब) वडेश्वर, भोईरे व मालेगाव (खुर्द) येथे आरोग्य शिबिरे भरवून बारा वर्षांच्या खालील मुलांची तज्ज्ञ डॉक्टर-कडून तपासणी करून योग्य ती औषधे मोफत पुरविण्यात आली.

(क) हुषार पण गरजू विद्यार्थ्यांना शिष्य-वृत्ती देण्याची योजना जून १९८० पासून सुरू करण्यात आली आहे. तळेगाव, इन्दोरी, काळे कॉलनी व वडगाव येथील माध्यमिक शाळेतील आठवी, नववी व दहावीमधील विद्यार्थी निवडून काढून त्यांना रु. १५ प्रत्येकी महिन्याला शिष्यवृत्ती म्हणून देण्यात येतात. एकूण (३६) विद्यार्थी याचा लाभ घेत आहेत.

(ड) भोईरे व माऊ ह्या भागांत बाल-वाड्या सुरू करण्यात आल्या.

(इ) तळेगाव स्टेशन विभागांत एक ग्रंथालय व वाचनालय उघडण्यात आले आहे.

(ई) ज्या मुलांना सकस आहार मिळत नाही अशा प्राथमिक शाळांतील मुलांना एक पेला दूध व एक उकडलेले अंडे मोफत दिले जाते. १ मार्च १९७९ पासून तळेगावच्या नगरपालिका प्राथमिक शाळा आणि महिला मंडळातर्फे चाल-विली जाणारी बालवाडी यांतील तीन ते बारा वर्षांच्या वयोगटातील सुमारे दीडशे मुलांना दररोज एक उकडलेले अंडे व सव्वाशे मिलीमीटर दूध दिले जाते. या संस्थेचा रजिस्टर्ड नं ई-६१७ व पत्ता खालीलप्रमाणे आहे :—

सेवाधाम ट्रस्ट, द्वारा—मनोज क्लिनिक, ११४८, सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०.

□ □ □

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Registration No. :
RN 37438/79

FORM IV

(*See* Rule 8)

1. *Place of publication*	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication*	..	Bi-Annual.
3. *Printer's name*	..	Manager, Government Central Press, Bombay.
Nationality	..	Indian.
Address	..	Government Central Press, Bombay.
4. *Publisher's name*	..	G. M. GARE.
Nationality	..	Indian.
Address	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.
5. *Editor's name*	..	G. M. GARE.
Associate Editor	..	P. R. SIRSALKAR.
Nationality	..	Indian.
Address	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE,
Signature of Publisher.

Dated 25th March 1982

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA

No. ASC-1081/803803/XV,
SOCIAL WELFARE AND SPORTS DEPARTMENT
Mantralaya, Bombay 400 032
Dated 7th September 1981

To

The Director of Tribal Welfare,
Maharashtra State, Pune.

Subject.—Release of forest lands for Ashram Schools.

Under the Forest (Conservation) Ordinance, 1980, the State Government on any authority is prohibited from making any of the following types of orders without obtaining the prior approval of the Central Government :—

(*i*) Directing statutory disforestation of any reserved forest area,

(*ii*) Directing use of any forest land for any non forest purpose, viz. breaking up or clearing of any forest land for any purpose other than reafforestation

As per the Revenue and Forests Department Circular No. FLD-1080/1746-F-3, dated the 7th February, 1981 (copy enclosed) where forest land is required to be released/cleared etc. for the purposes of an Administrative Department of the State Government or for the purposes of any Agency/Undertaking falling within purview of such Department, the Administrative Department concerned has to approach the Revenue and Forests Department *only after* obtaining the report of the Chief Conservator of the Forests, Maharashtra State, the Collector of the District and the Project Authorities on the points specified in ' Annexure A ' to the circular and along with clarifications on the point whether the Administrative Department concerned or the Undertaking/Agency requiring the land is prepared to pay (*a*) the cost of removal of tree growth ; and (*b*) the cost of plantation, etc. of an equivalent alternative land.

After getting " No Objection Certificate " from the Government in Forests Department the concerned Administrative Department has to approach the Minister of Agriculture, Government of India with information in " Annexure A " and obtain that Government's approval to the release/clearing, etc. of the forest land involved.

Accordingly, where forest land is required to be released/cleared etc. for the purpose of Ashram Schools necessary proposal should be prepared and sent to this department after obtaining report of the Conservator of Forests, Maharashtra State, Pune, the Collector of the District, and the Project Authorities on the points specified in ' Annexure A ' and along with the clarification on the point whether the Department is prepared to pay (*a*) the cost of removal of tree growth and (*b*) the cost of plantation etc. of an equivalent alternative land to enable this Department to take up those proposals with the Government of India. In view of the bad state of accommodation of our Ashram Schools and the need for construction of pucca buildings *immediate action*, as above should be taken.

Sd. (D. T. DAKHANE),
Deputy Secretary to Government.